

„RECENZIÓT NEM ÉRDEMES ÍRNI...” (CSAK MUSZÁJ)

SZERKESZTŐI BEVEZETŐ EGY ÚJ SZOCIOLÓGIAI KRITIKAI LAP ELÉ

„Általában sem szoktam recenziót írni, inkább beledolgozom az olvasmányaimat a cikkeimbe. Ebbe nyilván az is belejátszott, hogy nem volt a recenzióknak nagy tudományos becsülete, publikációnak sem számított igazán, hiszen látszólag valaki más írásáról szólt, meg valahogy az a légkör is körüllegte, hogy aki tud, az ír, aki meg nem tud, az meg másokat kritizál. A legtöbben ezért a rivalizáció, az irigység, az önfelnagyítás megnyilvánulásának tekintették.” – az idézett e-mail szerzője feltehetően számos kolléga véleményét fogalmazta meg. Tagadhatatlan, hogy létezik egy, „a recenziót nem becsülik sokra” tézis, amely általános elfogadottsága révén társadalmi tényné vált. Közvélekedés volta azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne vitatkozni vele. Például az idézet által implikált szembeállítás, mely szerint egy olvasmány feldolgozása cikkebe vagy könyvbe illetve eleve korrektebb, kevésbé személyeskedő, rivalizáló hatást keltő, „kötekedő” hangvételű, mint külön recenzióvá formálva. Nincs tudomásom olyan szisztematikus tartalomelemzésről, amely ezt alátámaszthatná, de megkockáztatnám, hogy ez csak a látszat: egy személyeskedő, támadó hangvételű recenziót sokkal nagyobb eséllyel jegyeznek meg olvasói, mint az óvatosan kritikus, tárgyilagos, vagy akár dicsérő hangvételű írások túlnyomó többséget. (Sőt: egy fullánkos cikknek valószínűleg összehasonlíthatatlanul nagyobb az esélye is arra, hogy egyáltalán lesznek olvasói.)

Egymással szembeni kritikai attitűdökben, véleményekben, esetenként indulatokban a szociológusok (sem) szűkölködnek. Olyan történetek juthatnak eszünkbe, mint a doktori védésé, ahol kevés és visszafogott kritika hangzik el, az opponensek pedig kifejezetten dicsérik a jelölt munkáját, s a hallgatóság már pusztán formáságnak véli a fokozat odaitéléséről szóló szavazást, a zárt ajtók mögött azonban a bizottság addig visszafogott tagjai egyszer csak hosszasan fejtegetik komoly kételyeiket. Vagy történetek arról, hogy milyen elképesztő dolgokat írt valaki egy lektori vagy opponensi véleményben (amikor a szerző bízhat abban, hogy írását kevesen fogják megismerni, azok sem fognak reagálni, sőt, egyes esetekben még a kiléte sem kerül nyilvánosságra). Vagy az olyan beszédes hallgatásokra gondolok, amikor X nem reagál Y művére (sőt, minősített esetben

még azt is le meri írni, hogy „a témát (Magyarországon) még sosem kutatták”, miközben nyilvánvaló, hogy ismernie kell.

Valószínűleg minden, bizonyos ideje a pályán lévő kolléga napestig tudna hasonló történeteket sorolni. Félreértés ne essék: utópia lenne azt gondolni, hogy a fentiekhez hasonló jelenségek kiküszöbölhetőek lennének. De talán az ilyen megnyilvánulások *valamivel nagyobb hányadát* lehetne formalizált, írásos és nyilvános formában kifejtetni. Nem egyszerűen a vitakultúra hiányosságairól, etikai problémákról van szó – a fent említett jelenségek a szociológia intézményrendszerének gyengeségére mutatnak rá.

E sorok szerzője (a továbbiakban ESSZ) egyetemista volt a rendszerváltás környékén, amikor több társadalomtudományi folyóirat indult azzal a szándékkal, hogy – hozzájárulva diszciplínánk professzionalizálódásához – szakmai vitákat provokáljon és megpróbálkozzon a tudományágon belüli kritikai diskurzus fejlesztésével. Két évtized elteltével talán nem elhamarkodottan állapíthatjuk meg, hogy ez a törekvés kudarcot vallott.

Az 1990-ben induló Replika kezdetben a „szociológiai viták és kritikák” alcímet viselte. Ekkor még valamennyi szám belső borítóján olvasható volt, hogy „A Replika vitákat, kritikákat és információkat közlő szociológiai kiadvány. Megindításával a hazai szakmai közélet felpezsdítéséhez és a tudományág professzionalizálódásához kívánunk hozzájárulni. Úgy gondoljuk, a magyar szociológia fejlődésének egyik gátja, hogy művelői között nem alakult ki érdemi párbeszéd. Nem ismerjük egymás gondolatait, kérdésfölvetéseit, kutatásait; a megjelent tanulmányokra pedig csak a legritkább esetben érkezik reflexió. Lapunkban ezért...” elsősorban ezen szerettek volna változtatni. Miközben a főszerkesztő Hadas Miklós személye – és, tegyük hozzá, a folyóirat színvonalas volta – nem változott, a cikkek összetételének változására reagálva az 1993-ban megjelent 9–10. számból már eltűnt az idézett szöveg. Az alcím „szociológiai folyóirat”-ra, majd hamarosan „társadalomtudományi folyóirat”-ra változott.

ESSZ egy 2003 nyarán írt szövegében („Kívül és belül, egyszerre, egeret. Léderer Pál: A szociológus, a módszerei meg a szövege” *BUKSZ*, 2003. ősz, 272–276. o.) már hivatkozott a fentiekre, hogy felvezesse a következő általánosítását: „*Nyomasztóan hiányzik a magyar szociológiából a belső vita, egyáltalán, a kommunikáció.*” 2011-ben úgy érzi, hogy ezt akár most is írhatta volna.

Az 1989-ben startoló *BUKSZ* napjainkban is tartja magát, de ennek súlyos ára volt. Gyakran még olyanok is „balhés”, konfrontációkat kereső lapként tartják számon, akik talán csak a múlt században vették utoljára a kezükbe a folyóiratot, és csak néhány (esetleg csak egy-egy), vihart kavart írására emlékeznek. ESSZ elfogult a kérdésben, mint

* MTA Szociológiai Kutatóintézet

folyóirat többszörös szerzője, de ki meri jelteni, hogy ez a konfrontatív image alapvetően félreértésen alapul. Mindössze egyetlen, nagyon is idézőjelbe kívánczó „kifogása” merül fel benne a BUKSZ-szal szemben, az is *menyiségi*: a negyedévi, a társadalomtudományok egészével foglalkozni kívánó folyóiratban évente alig néhány szociológiai recenzió jelenik meg.

A szociológia – valószínűleg a társadalom- és humán tudományok szélesebb körével együtt – visszatért a szakmai viták tompításának, elfojtásának, mellőzésének késő szocializmus kori stratégiájához. Mindez részben érthető: a kései Kádár-kor vitastílusa a kortársak számára civilizációs vívmánynak tűnhetett, mivel az eggyel korábbi korszak „tudományos vitái” igen gyakran politikai megrendelésre született „kivégzések” voltak. Másrészt viszont szomorú, hogy ma is itt tartunk: az általánosságban megfogalmazott, mégoly markáns és vitatható gondolatok a legritkább esetekben váltanak ki vitát, míg az egy-egy konkrét személyhez köthető kritikai állítások érezhetően sértettséget, a személyes megtámadottság érzését váltják ki az érintettben vagy a vele rokonszenvezőkkel.

A fentiek illusztrálására három rövid történet. Az első idején ESSZ még fiatal kutatóként felkérést kapott arra, hogy a szakma egy nagy tekintélyének könyvéről írjon. Utólag visszatekintve, szinte hihetetlen, de több menetben, majdnem egy éven át csiszolta a cikket; ma már legalább ennyire hihetetlennek tűnik, de végül nagyon meg volt elégedve magával, milyen kiegyensúlyozott hangnemű, kritikus, de nem támadó cikk született. Aztán hamarosan megtudta, hogy az érintett szerző támadásként értékelte a cikket; egy általa korábban támogatott fiatalabb kolléga pedig olvasói levelet jelentetett meg, amelyben vitriolos hangon támadta ESSZ felkészültségének és hozzáállásának felfedezni vélt hiányosságait.

A második történet: ESSZ írt egy cikket, amelyben – a fent utalt tapasztalatok birtokában még óvatosabban fogalmazva – vitába próbált szállni több kollégája nézeteivel. A közlésre vállalkozó folyóirat vitát szeretett volna indítani, mire ESSZ megbeszélte velük: két „megtámadottnak” ő küldi el a cikket egy rövid kísérőlevéllel. Az egyik címzett személyes találkozót kért, amelyre ESSZ készülni próbált, még érvelését összefoglaló és kifejtő vázlatokat is csinált... A kezében szorongatott papírokat a találkozó

azon pontján, amikor felismerte teljes szükségtelenségüket, csüggedten leeresztette az asztalra – beszélgetőpartnere lepillantott, majd másra terelte a szót. Ezt tette egyébként a beszélgetés egésze során, míg ESSZ makacsul vissza-visszaterelte a szót a cikkre. Ennek következtében, bár *nem* tudatosan „tesztelte”, kiderült, hogy a kolléga nem is olvasta az írást (valószínűleg kihasználta, hogy elektronikus formát kapott, amelyben maximum a saját nevének említésére és annak közvetlen szöveggörnyezetére keresett rá). A kolléga utalt rá, mennyire elfoglalt, bár az ilyen hivatkozásai hitelét némileg rontotta, hogy egy három órán át tartó beszélgetés során hangoztak el. Magával a cikkel kapcsolatban csupán egyetlen kérdés foglalkoztatta: „*mi volt X* (a cikket közlő folyóirat szerkesztője) *szándéka ezzel a cikkel?*” ESSZ máig sem érti, milyen válasza számított a cikk szerzőjétől. A másik címzett, illetve a folyóirat által megkeresett harmadik nem kívánt reagálni a cikkre. Vita tehát nem alakult ki.

A harmadik történet viszont kivételesen egy intenzív, a szakma határain messze túlgűrűző vita kontextusába illeszkedik. ESSZ a lehető legszerencsétlenebb módon kapcsolódott a vitába: első, hevenyészve megfogalmazott kritikája még kéziratos formában az érintett és barátai kezébe jutott, akik ettől kezdve az „ellenséges tábor” tagjaként könyvelték el. Majd egy olyan lapnál próbálkozott, amely éppen cikket közölt az akaratlan vitaindító szerzőjének „támadói” ellen – de a szóban forgó lap ESSZ-t még csak válasza sem méltatta. Végül egy részletesnek szánt kritikát fogalmazott meg egy szakmai folyóiratban, a cikk megírása és megjelentetése között pedig részt vett az MTA Szociológiai Kutatóintézetben megrendezett szakmai vitán.

Miután kiderült, hogy a vitán csak 10 perce lesz álláspontjának kifejtésére, ESSZ a legkevésbé „ütős” részletet választotta, mivel azt hitte: az általa lényegesebbnek vélt módszertani problémákat a kollégák egymással versengve fogják taglani. Tévedett: három órán keresztül hallgatta a vitát, amelyben heves, időnként indulatos hozzászólások foglalkoztak a „vitaindító” tanulmány szerzőjének, illetve az ő kritikáinak *feltételezett attitűdjével*. ESSZ nem lepődött meg azon, hogy a vitát valamennyire követőkben is csak az csapódott le, hogy a kritikusok, úgy an bloc „*cigányellenességgel vádolták X-t*” (amit magára nézve, ilyen formában nem fogad el, mint ahogy ezt a fent említett cikkben explicit meg is írta). De a mai napig nem tért magához a meglepetésből amiatt, hogy a mintavétellel, az esetszámmal, az adatfelvétellel, a kódolással, a szakirodalom

használatával, stb. stb. *egy állítólag szakmai vitán* szinte senki sem foglalkozott (csak egy *dicsérő* hozzászólás).

Nem az összecsapásokat hiányolom – a nézetek ütköztetését jelentő, *szűkebb értelemben vett vita* a szakmai kritikai diskurzus jéghegyének csupán a csúcsa (mint ahogy tulajdonképpen a „recenzió” is tágabb kört felölelő műfaj, mint egy-egy konkrét könyv kritikai ismertetése). Vagy, egy másik metaforát választva: ha a szociológián belüli kommunikációban közlekedő információcsomagokat egy „konfrontáció-skálán” helyeznénk el, akkor azoknak csak egy töredéke rendelkezne magas VPP-vel (= vitát provokáló potenciállal), míg az ilyen szövegek nagy többsége a skála másik vége körül tömörülne. Kevésbé parodisztikusan, de továbbra is sarkítva fogalmazva: *többnyire tájékoztatnunk, nem „kiosztanunk” kellene egymást*. A viták furcsaságai csak szimptomák: a szociológián belüli szakmai diskurzus *egészének* diszfunkcionális működését jelzik.

Egymás tájékoztatása pedig nem merülhet ki saját kutatási eredményeink közlésében (bár természetesen ez a legfontosabb publikációs forma; ezért lesz a *socio.hu* egyik műfaja a *Beharangozó*, amely megjelenés előtt álló könyvekre, befejezett, vagy befejezés előtt álló kutatásokra kívánja felhívni a figyelmet). A közép- és idősebb generációkhoz tartozó kollégák gyakran mintha hallgatólagosan feltételeznék, hogy nekik már nincs szükségük recenzióra annak eldöntéséhez, mi a releváns az (új) szakirodalomban, és mi nem, „*ez már csak a diákoknak kell (pontosabban, kellene, ha a diákok olvasnának bármit is egyáltalán)*”. (Zárójelben: még ha így is lenne, az egyetemi és PhD-tanulmányokkal ma már összesen 10–15 évet is eltölt egy létszámában is jelentős csoport, amelynek legjobb/legszerencsésebb tagjai újabb 10–15 éven belül fontos pozíciókba kerülhetnek. Az ambiciózusabb középgenerációs kutatók számára nyilván nem a recenzióírás a legfontosabb eszköz, amellyel ezt a célközönséget befolyásolni tudják, vagy amellyel pozicionálhatják magukat a szakmai mezőben – de azért egy lehetséges, ráadásul relatíve „olcsó” eszköz lehetne.)

A magyar szociológia az elmúlt két évtizedben, mint ismeretes, páratlan mértékű mennyiségi növekedésen ment át. 1990 előtt egy, a hazai szakmai networkbe átlagosan beilleszkedett magyar szociológus a (csak kis mértékben formalizált és publikált) kommunikációs csatornák egészét át tudta tekinteni, tudta, melyik hazai szerzőnek mi az

„árfolyama”, illetve, hogy mit érdemes, vagy éppen mit „kötelező” befogadni a külföldi szakirodalomból. A magyar szociológia ekkor tehát még tipikus „kis tudomány” volt. Ma már nem az, bár – mennyire ismerős ez a helyzet más területekről is – egyértelműen „nagygyá” sem vált.

Derek de Solla Price szerint (*Kis tudomány – nagy tudomány*, 1963) a tudományos publikációk (valamint a tudósok és kutatók) száma exponenciálisan növekszik. S még ha elkezdd végre laposodni is a növekedés görbéje – írta szinte már reménykedve, csaknem fél évszázada –, a tudományos termelés mértéke még mindig egy magas szinten fog stabilizálódni. A növekedés üteme önmagában is magyarázza, hogy ösztudományos polihistorok utoljára a 18. században léteztek, s ha pedig valaki „csak” a társadalommal foglalkozó „minden lényeges irodalom” elolvasására törekedett, akkor is utoljára talán a 19. század második felében tehetett erre kísérletet. (Annál is inkább, mert mint Némedi Dénes megjegyezte: az ilyen *általában férfi* klasszikusaink házimunkára és gyermeknevelésre fordított ideje tipikusan a nulla felé tendált).

A specializálódás, a különböző társadalomtudományok, majd azokon belül a szakterületek, majd azokon belül az iskolák, a megközelítések, a kutatócsoportok differenciálódása ebből a szempontból kényszer is volt. Az egyetlen lehetőséget a releváns network és annak kommunikációja áttekintésére annak körének csökkentése jelentette. „*A legtöbb tényleges tudományos közösség nem sokkal nagyobb, mint egy átlagos falu, s legalább annyira zárt. Sőt, teljes tudományágakra is igaz ez a megállapítás*” – fogalmaz Clifford Geertz (*Az értelmezés hatalma*, 1994, 296. old. ford. Kovács Éva), de tartok tőle, hogy a második mondata már elavultnak számít. A releváns „tudományos közösség” a legtöbb esetben immár sokkal kisebb, mint egy-egy ország szóban forgó tudományágának egésze.

Az 1980-as években egy magyar szociológiaiörténész, egy oktatásszociológus vagy egy romakutató kölcsönösen tudott (tudhatott) egymás műveiről, s valamennyien tudták, hogy a nemzetközi szakirodalomból – mondjuk – Bourdieu vagy Habermas kategóriáit és témáit „kell” ismerni (de lehet, hogy tévedek, és csak nem ismerem kellő mértékben a korszakot tanulmányozó szociológiaiörténészek ide vonatkozó műveit...). A 21. század elejére a helyzet gyökeresen megváltozott. A megjelent szakirodalom

mennyisége az elmúlt két évtizedben is növekedett, a szociológiát művelők száma még nagyobb, a szociológiát tanulók pedig annál is nagyobb mértékben nőtt; a hazánkban 1990 előtt alig érezhető publikációs kényszer mára már elemi erővel hat a pályán maradó vagy arra lépni akaró populáció életében; ugyanezen idő alatt az új szövegszerkesztési, nyomdai vagy online publikációs költségek reálértéke zuhanásszerűen csökkent. Pusztán ezek alapján nehéz a szociológiai publikációk számának csökkenését prognosztizálni.

Ráadásul pontosabb lenne szociológiai publikációk helyett inkább „szociológusok számára (potenciálisan) releváns publikációkról” beszélni. Az elmúlt évtizedek egyik legdinamikusabb, hazánkba is „begyűrűző” tendenciája a különböző határterületek, „studies”-ok létrejötte vagy a társtudományok – antropológia, közgazdaságtudomány, stb. – behatolása a hagyományosan szociológia birodalmának tartott területekre is. De például e sorok szerzője annak idején az ELTE-n szociológusoktól többet tanult Szűcs Jenőről, mint másik szakján, történésektől – a történelmi érdeklődés is olyan hagyományunk, amelyet kár lenne veszni hagyni.

A fenti fejtegetésekkel olyan mértékig feszítettük az „ismerni kell”, vagy inkább, fogalmazzunk óvatosabban, az „ismerni érdemes” olvasmányok körét, amelyet valószínűleg egyetlen kortárs kutató sem képes egyedül átlátni. A *socio.hu* elsősorban ezen átláthatóság segítésének szándékával indul útjára.

Elsősorban, *de nem kizárólag* ezzel a szándékkal. A fentiekben eddig csak a szociológián belüli kommunikációval foglalkoztunk. Manapság azonban egyetlen tudomány sem engedheti meg magának, hogy arisztokratikusan lenézzék a „kifele” irányuló kommunikációs kísérleteket, mondván, hogy az „ismeretterjesztés”, a „népszerűsítés” kétesnek tartott aurája nem összeegyeztethető az „igazi” tudományossággal. (E sorok szerzőjének egyik vesszőparipája szerint pedig a szociológia különösen rá van szorulva „a társadalommal” való kommunikációra – ez azonban, sajnos, itt nem fejthető ki részletesebben.)

A szociológia (számára releváns) olvasmányokról szóló recenziók tehát nem „csak” a szakmán belüli, de tudományunk kifelé irányuló kommunikációjában is szerepet játszhatnak. Annál is inkább, mert az eddigi eszmefuttatásokat a következőképpen is

összefoglalhatjuk: a differenciálódott, bizonyos mértékben fragmentálódott szociológián belül mind több az olyan téma, amihez az országban tulajdonképpen csak néhány tucat, esetenként még kevesebb kutató tud érdemben hozzászólni. A többi szociológust hasonló stílusban kell(ene) ezen területek fejleményeiről tájékoztatni, mint a nem szociológus, „érdeklődő laikust” – legfeljebb a háttérműveltség valamivel nagyobb közös hányadára számítva.

A mai mediatisált világban „*a figyelem a legszűkebb keresztmetszet*” – figyelmeztetett Sipos Júlia tudományos újságíró (2011. június 23., MTA SZKI, az előadásnak több előzménye volt más kutatóintézetekben is). S amikor a szociológiának – kár lenne tagadnunk – még mindig a saját tudományváltáról kell(ene) meggyőznie „a társadalmat”, akkor mindent meg kell tennie e keresztmetszet tágítása érdekében. Annál is inkább, mert a fenti, önmagában is elgondolkodtató összefüggést rövidre lehet zárni: a szociológia fenntartásához szükséges anyagi források is tudományunk hatókörén kívül találhatók. Ha a szociológia nem képes érthetően kommunikálni, hogy mivel foglalkozik, hogyan és mi ennek a jelentősége, akkor hamarosan nagy bajba kerülhet.

Jelentős részben anyagi megfontolások motiválták a döntést, hogy a *socio.hu* kizárólag online jelenjen meg, de ezzel egyenértékű szempont volt a hozzáférés megkönnyítése is. Mutatkoznak ugyanis jelei, hogy a tisztán papíralapon megjelenő kiadványok a potenciális szakmai közönségnek is csak egy csekély hányadához jutnak el, mivel a „*megnézem a neten, ha fennvan*”-mentalitás ebben a közegben is kezd meghatározóvá válni. Folyóiratunk nem fogja megváltani még a magyar szociológiai világot sem, de már azt is sikerként könyvelnénk el, ha minél több szerzőt, kutatási eredményt, publikációt sikerülne átsegítenünk „a figyelem szűk keresztmetszetén”.

CSÁSZI LAJOS¹

A MINDENNAPI ÉLET TABLOIDIZÁCIÓJA A POPULÁRIS MÉDIÁBAN

A MÓNIA-JELENSÉG–JELENSÉG KULTURÁLIS SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATA²

1. A KUTATÁS BEMUTATÁSA ÉS IDŐSZERŰSÉGE

A kommunikációs eszközök területén a szemünk előtt zajló forradalmi átalakulás alapjaiban változtatta meg a média társadalmi beágyazottságát és kulturális funkcióját. E változások egyik világméretű következménye a populáris média gazdasági, politikai és kulturális térnyerése lett. Ebbe a globális átalakulásba illeszkedett a magyar média tabloid jellegű átalakulása is az elmúlt évtizedben.

A változások átfogó elméleti és empirikus vizsgálatának a nehézségét az okozza, hogy a médiakutatást mindmáig nagymértékben a „frankfurti iskola” – Th. W. Adorno és Max Horkheimer által *A felvilágosodás dialektikája* c. művében filozófiailag megalapozott, később az új generációt képviselő Jürgen Habermas által történeti vizsgálatokban is kifejtett – nézetei uralják. A médiakutatásnak ez a kultúrkritikai paradigmája, amely Magyarországon is dominánsnak tekinthető, alapvetően elitista jellegű, és azon a feltevésen nyugszik, hogy a média szociológiailag a tömegtársadalom intézménye, kulturálisan a tömegek ópiuma, politikailag pedig a tömegek manipulációjának az eszköze. Ilyen értelemben ez a koncepció a „kései kapitalizmus” általános társadalomkritikájának részét képezi. A kortárs angolszász szociológia, de még a kontinentális szociológia nagy része is elveti a „frankfurti iskola” médiafelfogását, mint amely gátolja a média világának a komplex társadalomtudományi megközelítését.

Aligha véletlen, hogy a hazai közéleti vitákban a média olyan ideológiai pofozógéppé vált, amin a kulturális változásokkal járó rossz érzéseket rituálisan le lehet vezetni. A média dinamikus változása, új funkciói és tömeghatása társadalomtudományi

magyarázatot igényelnek. Ehelyett gyakran csak bűnbakként kezelik, mert kritikusai szerint a társadalmi normák és értékek válságát tükrözi, sőt maga is hozzájárul azok fellazításához. Esztétikai bűnbak is, amely a könyvhöz, színházhoz, filmhez képest kulturálisan alacsonyabb színvonalúnak tekintett médium. Végül ideológiai bűnbak, mert bírálói szerint a társadalmi igazság képviselője helyett a fennálló rend szórakoztatáson keresztül történő elfogadásának az eszközévé süllyedt.

A médiakutató számára ezzel a széles körben elterjedt szemlélettel az a gond, hogy ez a szemlélet a populáris média és a társadalom kapcsolatának csak a második világháború előtti és közvetlen az utáni állapotát tükrözi, s azt is csak a magas kultúra szemszögéből. Miközben az eltömegesedés, a manipuláció és a valóság előli menekülés veszélyei soha nem szűntek meg teljesen a médiában – ahogy a kultúra más formáiban sem –, az elmúlt évtizedekben a kínálat növekedése, a totalitáriánus rendszerek eltűnése és az ellenkultúrák megjelenése miatt a populáris médiában újfajta szocio-kulturális lehetőségek is megteremtődtek, amelyek az egyéni aktivitásnak, a kulturális demokráciának és az identitás nyilvános konstrukciójának is kedveztek. Nem véletlen, hogy mára általánossá vált a populáris médiumok széles körű, konstruktív használata a társadalomban, legyen szó intézményekről vagy egyénekről. A szociológiai médiakutatásnak ezért már nem elég azt vizsgálnia, hogy mit csinál a média az emberekkel, hanem azt is fel kell tárnia, és azt is elemeznie kell, hogy az emberek mit csinálnak a médiával. Szinte tapintható feszültség alakult ki a régi médiaelmélet és a mai médiahasználat között, ezért elengedhetetlen közelebbről és elfogulatlanul szemügyre venni azokat a változásokat, amelyek abból következtek:

1. hogy a kínálati oldalon a csatornák szűkösségét a csatornák bősége váltotta fel,
2. hogy a választási szabadság növekedése felértékelte a fogyasztók helyzetét,
3. hogy a média állami monopóliumból kompetitív piaci körülmények közé került,
4. hogy az információ, a nevelés és a szórakozás áruvá vált,
5. hogy a műsoroknak a nézettségi versenyben az egész társadalomhoz, nemcsak a tanult elithez kell szólniuk,
6. hogy a média tabloidizálódott, azaz a korábbi időszakokkal szemben nemcsak a hivatalosan támogatott közéleti információknak és kultúrának ad teret, hanem a populáris kultúrát felhasználva olyan emocionális nyilvánosságot teremtett, amely a szabadidő szórakoztató eltöltésének, a paraszociális interakciónak, a gyakorlati orientációnak, az állampolgárság új formáinak az eszközévé is vált.

Umberto Eco, a neves olasz filozófus és médiakutató azon kevesek közé tartozott, akik igen korán felismerték és teoretikusan is értelmezték ezeket a médiában zajló változásokat. Tipológiája szerint az állami közszolgálati „paleotelevíziót” a nyolcvanas-kilencvenes években világszerte a kereskedelmi „neotelevízió” kulturális modellje váltotta fel. Úgy látta, hogy a neotelevízió tabloidizálta a médiát. Új médiumokat

¹ MTA SZKI

² Akadémiai doktori értekezés tézisei (Budapest, 2010. szeptember 21.)

és új műfaji formákat teremtett, amelyeken keresztül átformálta a paternalista szellemiségű, rigid műfaji határokon belül működő elitista paleotelevíziót. Eco szavaival: „Nincs lehetőség arra, hogy morálisan ítéljük el a neotelevíziót, mert az túl van a morálon. Olyasvalami, ami létezik, mint a természet hangyák, a homokviharak, a szőlő-filoxéra vagy a burgonya-üszög. El lehet utasítani, el lehet pusztítani, de először meg kell érteni hűvös távolságtartással azt a megállás nélküli belső munkát, amit végez, és amelyet legjobban talán a közönség reakcióin keresztül lehet megragadni.” Leírása jól érzékelteti azt az elementáris erejű gazdasági-technikai-kulturális dinamizmust, amelyet a tabloid neotelevízió megtestesített.

Több, mint húsz évvel Eco írásának a megjelenése után, ma már az is látszik, hogy a neotelevízió fogalma sem írja le többé kielégítően a média azóta is tartó forradalmi átalakulását. A szórakoztató kereskedelmi neotelevízió ugyanis inkább a értékcentrikus közszolgálati „paleotelevízióval” való szembeállításra alapult, és kevésbé vette figyelembe a két modell közötti folyamatosságot, azt, hogy mára a közszolgálati műsorok is tabloidizálódtak, a kereskedelmiek pedig informáló és nevelő feladatot is ellátnak. Az új trend a hibridizáció lett. A különböző – korábban egymástól elkülönült – médiumok (tévét, internet, sajtó, film, zene stb.) és műfajok (dokumentum, szappanopera, varieté stb.) egymást sokszorosán átszövő keveredése (web-tévét, online-újság, info-tainment, doku-soap, valóság-show, talk-show) jött létre. Ez az új hibrid média, a „hypermédia”,³ mely a korábbi hivatalos közszolgálati „paleomédia” és az újonnan kialakult tabloid „neomédia” keveredésén alapul.

A disszertáció a médiában zajló, braudel-i értelemben vett „hosszú időtartalmú” társadalmi és kulturális folyamatok bemutatására törekszik egy sajátos műfajon, a neotelevíziót képviselő *talkshow* példáján keresztül. Azoknak a változásoknak az elemzésére koncentrál, amelyek a populáris médiáról folyó közéleti diskurzusból eddig következetesen kimaradtak, pedig jelentőségük a mindennapok mediatiszációjában

³ Az Eco korábbi terminológiáját továbbfejlesztő elnevezés a *Scolari* spanyol kutatócsoporttól származik. Mivel az átalakulás nem korlátozódott az Eco által elemzett televízióra, hanem valamennyi médiára kiterjedt, ezért a helyzettől függően szinonim értelemben használom a „neotelevízió” és a „neomédia”, illetve a „hyperteleviszió” és „hypermédia” kifejezéseket.

felmérhetetlen. Ulrich Beck „szubpolitikának”, Anthony Giddens „életmód-politikának”, Peter Lunt „emocionális nyilvánosságnak” nevezte ezeket a késő modernitás szempontjából jelentős változásokat, amelyek először a neomédiában tűntek fel, majd a hypermédiában teljesedtek ki.

2. A KUTATÁS TÉMÁJA ÉS CÉLJA

A disszertáció a populáris nyilvánosság átalakulásának elméleti és empirikus aspektusait veszi szemügyre az egyik legtöbbet vitatott új műfaj, a talkshow kulturális szociológiai elemzésén keresztül. Az elmúlt évtized Magyarországon a talkshow, a televíziós beszélgető műsorok (*Mónika, Jakupcsek, Claudia, Nagy Család, Barbara*) és az egymást követő valóságshow-k (*Big Brother, Nagy Ő, Győzike* stb.) évtizede volt. Ezeknek a műsoroknak a jelentőségét már csak számuk és elterjedtségük miatt is kár lenne lebecsülni, de valójában sokkal többről, mélyreható szerkezeti változásokról van szó. A kutatás célja annak a kiderítése volt, hogyan változott meg a televízió kulturális nyilvánossága a populáris televízióadások megjelenése után? Milyen újfajta társadalmi problémákat vetettek fel a tabloid műsorok? Mennyiben különböztek ezek tartalmukban és formájukban a paleomédia korábbi témáitól és reprezentációitól? Hogyan szólították meg és hogyan pozícionálták másként a közönségüket, mint a hagyományos médiaműfajok? Hogyan változott meg az információ és a szórakoztatás, a magánélet és a közélet viszonya ezekben a műsorokban?

Kiindulópontom az volt, hogy a neomédia (majd utóda a hypermédia) nem egy iskolázott kisebbség nyilvánossága, hanem a társadalom valamennyi rétegét integráló populáris nyilvánosság kitüntetett terepe. Ennek egyik legfontosabb következménye, hogy az állami, közszolgálati paleomédiától eltérően a neomédia nem normatív centrum többé. Szemben a közszolgálati paleotelevízióval, amely az információ, a nevelés és a szórakoztatás állami monopóliumát jelentette a médiában, a szórakoztató, tabloid neomédia sokfókuszú, sokhangú és heterogén értékszerkezetű populáris nyilvánosság. Ami ott megjelenik, az nem hivatalos, nem is mértékadó, nem a társadalmi konszenzuson alapuló vélemény, hanem csupán egy a sok közül, és mint ilyen, a kulturális demokrácia egyik új megjelenési formája.

A disszertáció ennyiben elsősorban nem normatív, hanem szocio-kulturális megközelítésű, amely a neotelevíziót képviselő talkshow-t nem pusztán a szórakoztatás és a reklám eszközeinek értelmezte, hanem szélesebb kontextusba helyezte. A neomédiában, (majd utódjában, a hypermédiában) olyan mediatisált folklórt látunk, amelyben azoknak az eseményeknek, érzéseknek, fantáziáknak a nyilvános dramatizálása történik, amelyek a társadalom tagjai számára egyaránt ismertek, bár eltérő módon értékelték. Más szóval, a mindennapi élet mediatisációja a neomédiában közös élményt és szótárt konstruált a közösség társadalmilag és kulturálisan egymástól távol lévő tagjai részére. A neotelevíziós talkshow egyénileg a nézők pozicionálásán keresztül lehetőséget teremt a kulturális identitások individuális konstrukciójára, kollektív szinten pedig a konfliktusok bemutatásán és kibeszélésén keresztül a társadalom folyamatos normatív monitorozását és integrációját segíti elő.

A disszertáció tézise az, hogy a populáris média széleskörű elterjedtsége és népszerűsége folytán a „második vagy reflexív modernitásnak” nevezett társadalmi és kulturális átalakulás egyik hajtóereje. A neomédia, majd a hypermédia abba a nagyobb folyamatba illeszkedik, amelyet Anthony Giddens, Ulrich Beck és Zygmunt Bauman a késő modern társadalmak fokozódó hibridizációjaként írt le. Eszerint a kora-modernitásra jellemző olyan fogalmak és struktúrák, mint szubjektivitás-objektivitás, racionalitás-érzelmek, elitkultúra-tömegkultúra, nevelés-szórakozás éles elkülönülése fokozatosan megszűnik, azok szembenállása relativizálódik. Ebben a helyzetben Bauman az értelmiség számára két lehetséges szerepet látott: a „törvényhozóét” és a „tolmácsét”. A médiakutatás területén ezek a szerepek úgy értelmezhetők, hogy az értelmiség vagy ragaszkodik a kultúra korábbi elitista definíciójához, zsigerből elutasítva a populáris neomédiát, mint „tömegkultúrát”. Vagy ellenkezőleg, új közvetítő szerepet keres magának a magas és a populáris kultúra közötti szakadék áthidalásában illetve értelmiségi tolmácsolásában. A disszertáció tudatosan a második alternatívát választotta, amikor Umberto Eco szemléletét alkalmazta és a tolmács szerepét vállalta fel, bár tudatában van a neomédiát körülvevő zsigeri elutasításnak a hazai értelmiségi közvéleményben. Azt a célt tűzte ki maga elé, hogy ne a fennálló esztétikai ízléshierarchián belül, hanem abból kilépve szociológiailag értelmezze a paleomédiától a hypermédia felé tartó változásokat és integrálja azokat a mai magyar társadalomról és

tágabb értelemben a késő modern társadalmakról szóló tudományos és közéleti diskurzusba.

3. AZ ELVÉGZETT VIZSGÁLATOK LEÍRÁSA, A FELDOLGOZÁS MÓDSZEREI.

A disszertáció primer forrását az OKTK és OTKA által támogatott 5 éves empirikus kutatómunka képezte, amelynek címe a „Média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása az ezredforduló Magyarországon” volt. A vizsgálódás középpontjába a 2001-ben indult első magyar kereskedelmi neotelevíziós program, a *Mónika* talkshow közéleti megítélése és lakossági fogadtatása közötti ellentmondás került. Magyarázatot igényelt a nyilvános elutasítás és a nézettségi siker ellentéte: milyen szempontok alapján utasították el ezt a show-t a magas és a közép-kultúra képviselői és miért nézte mégis a lakosság nagy része?

A választás lehetővé tett egyfajta társadalomtudományi „mélyfúrást” a tabloid neomédiában, amely a gyártástól a befogadásig minden mozzanatra kiterjedt. A kutatás magában foglalt egy 1500 fős országos reprezentatív mintán végzett survey típusú felmérést a magánélet nyilvános bemutatásának a lakossági megítéléséről, továbbá fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatokat, amelyek a talkshow epizódjainak a levetítését és kollektív átbeszélését tartalmazták. Az empirikus kutatás a műsor producerével készült interjúval, valamint a műsor szövegeinek kvalitatív „közeli olvasatával” egészült ki. A vizsgálat elméleti keretét – a kutatás szekunder forrásait – a releváns hazai szakirodalom mellett a nálunk viszonylag kevésbé ismert, dominánsan angol nyelvű médiatudományi szakirodalom szociológiai szempontú feldolgozása képezte.

4. A DISSZERTÁCIÓ FELÉPÍTÉSE.

A disszertáció irodalomjegyzék nélkül 243 oldal terjedelmű, 3 nagyobb blokkból és 12 fejezetből áll. Az első blokk, a „Neomédia és kultúra” címet viseli. Azokat a kérdéseket tárgyalja, amelyek később fontos szerepet játszanak a vizsgálatban, így a tabloidizációt, a nyilvánosság átalakulását, a médiakutatás kulturális fordulatát és a talkshow műfaji sajátosságait. A második blokk, amely a „Mónika show kulturális

szociológiája” címet viseli a show empirikus kutatását ismerteti. Végül a harmadik blokk „Kitekintés” a talkshow kutatás eredményeit felhasználva, de annak a neotelevízióra jellemző műfaji keretein túllépve a „hypertelevíziót” képviselő valóság-televíziózás társadalmi és kulturális szerepét helyezi általánosabb társadalomelméleti keretbe.

Neomédia és kultúra

A média tabloidizációja

A disszertáció első fejezete a munka középponti tézisének, a média tabloidizációjának, azaz a neomédia kialakulásának az elméletét és történetét dolgozza fel. Az angol nyelvben a tabloid kifejezés olyan, az utcán árusított újság megjelölésére szolgált, amely a megszokott újságméretnek mindössze a fele volt, és így azoktól eltérően a mindennapi élet legkülönbözőbb körülményei közepette, például utazás, vagy várakozás közben is könnyűszerrel olvasható volt. A magyar nyelvben nem a lap méretére, hanem az árusítás körülményeire utaló kifejezés, a bulvárlap szó terjedt el. A disszertációban nem a bulvárt, hanem a tabloid megjelölést használtam, mivel a tabloid nem tartalmazza a populáris médiával szembeni – Magyarországon olyannyira meghonosodott – fölényes lekezelést, és ezért a bulvárnál jobban képes kifejezni a neomédia jelentését és komplexitását.

A tabloidok legfontosabb szociológiai tulajdonsága „inkluzívitásuk” vagyis az a tény, hogy mindenki számára hozzáférhetőek mind anyagi, mind intellektuális értelemben. Történetileg a populáris és magas kultúra tizenkilencedik század közepén bekövetkező szétválása után jelentek meg. A mértékadó sajtótörténet szerint a középosztály objektívizáló, szemlélődő beállítottságát tükröző újságírással szemben a tabloidok az alsóbb osztályok érzelmi szükségleteit és aktív részvételi igényét elégítették ki populáris formában. Emiatt ezeket a lapokat a művelt középosztályi olvasóközönség a kezdetektől fogva megvetette – bár a jelek szerint igen jól ismerte.

Szűkebb értelemben a tabloidok a mindennapok érdekes, ám kulturálisan alacsony értékűnek tekintett „másfajta” híreinek a jelzésére szolgálnak ma is, de ehhez két fontos kiegészítést kell fűzni. Tágabb értelemben ma már ide sorolják a nyomtatott

sajtó termékei mellett az elektronikus sajtót, elsősorban a televíziót is, másrészt nemcsak a híreket, hanem az olyan különböző szórakoztató jellegű műfajokat is tabloidoknak nevezik, mint amilyenek a szappanoperák, a talkshowk, a televíziójátékok. Ezeket az egymástól távol eső programokat mindennapi témájuk és populáris narratívájuk köti össze egymással. Szubjektív nézőpontot alkalmaznak, az érzelmekre és nem az értelemre kívánnak hatni, gyakran pletykán, vagy másfajta nem megbízható forrásokon alapulnak, előszeretettel ábrázolják a csodásat, a deviánst, a groteszket.

A kultúra társadalomtudományi megközelítésének sarokpontja, hogy a kultúra nem csak a kimunkált eszméket, műalkotásokat, múzeumokat és értékeket foglalja magában, hanem a mindennapi élet legkülönbözőbb területeit, a táplálkozást, ruházkodást, viselkedést, beszélgetéseket, hétköznapi történeteket, pletykákat is. Raymond Williams szavaival „a kultúra mindennapi.” A technikai és műfaji változások mellett a médiakutatásban mégis sokáig háttérbe szorult, hogy a média mára a mindennapi kultúra legáltalánosabb hordozójává vált. A média tabloidizációja a mindennapi élet populáris mediatizációjának a lavinyszerű térnyerését jelentette a neomédiában, amely nem igazodott sem a közszolgálati médiában korábban domináns hivatalos nyilvánossághoz, sem a kulturális elit által favorizált magas kultúra kánonjához. A szociológia szerint a populáris kultúra más formában, más nyelven, de ugyanúgy az ontológiai bizonyosság, a világban való tájékozódás, és az önazonosság építésének a lehetőségeit kínálja az egyéneknek, mint más kultúra-féleségek. A populáris média történetei ugyanúgy pozícionálnak, fogalmakkal szolgálnak, rendet teremtenek a mindennapok káoszában, mint az elit vagy a hivatalos kultúra történetei, amikor a fölényen, a büntudaton, a felháborodáson, az elbizonytalanodáson, az elhatárolódáson, a felismerésen, a versenyen, a le- és felfelé való hasonlítóztatáson, az „aha-élményen” keresztül mediatizált tapasztalatokat konstruálnak.

A nyilvánosság átalakulása. A neo- és hypermédia

Jürgen Habermas A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása című művében a feudális nyilvánosságot „representatív” nyilvánosságként írta le, ahol a hatalom szimbolikusan megmutatta magát a társadalomnak. A kora-modern vagy „polgári” nyilvánosságot viszont úgy jellemezte, mint az okoskodó magánemberek gyülekezetét,

pártatlan liberális fórumot, ahol a közügyekről a résztvevők kizárólag racionális érvek alapján vitatkoznak. Végeredményben a társadalmi nyilvánosságot a politikai nyilvánosságnál szélesebb értelemben vette.

Miközben a társadalmi nyilvánosság habermasi fogalma az elmúlt évtizedekben a társadalomtudományi diskurzus egyik központi kategóriájává vált, mára szinte nincs olyan eleme, amelyet valamilyen nagyon komoly kritika ne ért volna. Habermas koncepciójából kimaradtak az alsóbb osztályok és a plebejus nyilvánosság, a politikai és kulturális elit, az ifjúsági szubkultúra, a nők, a fogyasztás, továbbá a polgári nyilvánosságnak a kávéházi kultúrához és a nívós sajtóhoz nem köthető terei is. Habermasnál a kulturális nyilvánosság a politikai sajtón kívül csak a magas kultúrát foglalta magába, de kizárta annak fogalmából a magánélet és a mindennapi élet szubjektív aspektusait, az élményszerűen megélt, de racionálisan nem reflektált társadalmi tapasztalatokat.

A disszertáció mellett érvel, hogy a neomédia (és hibrid utóda, a hypermédia) olyan nyilvánosság, amely a politikai és társadalmi nyilvánosságot kibővítette a populáris kulturális nyilvánossággal, és így a korábbiaknál demokratikusabb mediatív kommunikációs teret hozott létre. A bizonytalan határokkal rendelkező, állandóan mozgó neomédia populáris nyilvánossága lehetővé tette a kollektív és az egyéni világok összekapcsolódását, átvágta az érzelmek és az ész, az emelkedett és a közönséges, a magánélet és a közélet, a hivatalos és a privát korábbi határait. A karót nyelt egykori közszolgálati hírfelolvasók és a mai csevegő hírműsorok bemondóinak megjelenése és viselkedése közötti különbség jól illusztrálja a paleomédiától a hypermédia irányába tartó átalakulást, ahol is a populáris média a befolyásolás és a tájékoztatás mellett egyben az experimentáció, az informalitás, a szórakoztatás terepe is lett.

A nyilvánosság és az állampolgárság fogalmának az átalakulása a milleneumi években a médiakutatás egyik legfontosabb területe lett, középpontjában a magyarra nehezen fordítható „popular cultural citizenship”-ről folytatott vitákkal. E viták megkérdőjelezték azt, hogy a kutatók kizárólag csak a jogokban, kötelességekben, politikai intézményekben keressék és mérjék a demokratizmust és az állampolgári részvételt. Az állampolgárság fogalmát ki kívánják egészíteni az életvilág, a mindennapi

tevékenység, azaz a társadalmi nyilvánosság szubjektív aspektusával is, amelyen végső soron az intézmények és jogok is nyugodnak. Álláspontjuk szerint a populáris média műsorai ezért relevanciával bírnak nemcsak a magánélet, hanem a közélet számára is, mert a társadalmi integrációt és a szociabilitást erősítik: használható történetek, „ruhapróbák”, energiaforrások és utópiák, a problémákkal való megbirkózás eszközei. Ez az átalakulás a médiában a neomédiával kezdődött, és a hypermédiában teljesedett ki, amint arról a disszertáció utolsó fejezetében esik részletesen szó.

A médiakutatás kulturális fordulata után

A médiakutatás kulturális fordulata azt eredményezi és hangsúlyozza, hogy a társadalmi nyilvánosság szubjektív aspektusának, az élményszerűen megélt tapasztalatnak, a társadalmi és kulturális identitás konstrukciójának a mindennapokba mélyen beágyazott helyeit is tanulmányozni kell a médiában.

A kultúrakutatás régi dilemmája, hogy a kultúrát statikus mutatókhoz – osztályokhoz és a társadalmi struktúrához – rendeljék-e, vagy a kultúra dinamikus osztály- és struktúraképző szerepére tegyék-e a hangsúlyt? A két megközelítés különbségét jól kifejezi az elnevezések közötti különbség: míg az elsőt a kultúra szociológiájának szokták nevezni, a másodikat kulturális szociológiának. A kultúra szociológiájára ismert példa a neves francia szociológus, Pierre Bourdieu La distinction című munkája. Bourdieu a társadalom kulturális hierarchiáját determinálnak veszi, amely szétválasztja és megkülönbözteti egymástól a társadalmi osztályokat. A kultúra és a média használata így nála presztízsképző jellegű, amely az ízlés társadalmi determinációján keresztül rejtve fenntartja a társadalmi különbségeket. A kulturális szociológia képviselő – pl. Stuart Hall, Jeffrey Alexander, Anthony Giddens – szerint viszont a kultúra nem eleve rögzített társadalmi szerepeket jelent, hanem az életmódon és a szimbolikus interakciókon keresztül állandó választások elé állítja a társadalom tagjait és mint ilyen maga is állandóan változik. Első esetben az identitás konstrukciója a médián kívül történik, a második esetben a média nélkül létre sem jöhetne.

A disszertáció a kulturális szociológia álláspontja mellett érvel, olyan kutatást preferálva, amely a médiának nem az elkülönülő, hanem az integráló, nem a presztízs,

hanem a használati oldalára koncentrálnak, nem merev osztályokban, hanem állandóan változó szimbólumokban és ízléscsoportokban gondolkodnak.

A mindennapi élet efemer, banális eseményeit meglehetősen nehéz megragadni a hagyományos elbeszélői formákban. Tudatosításukban különösen nagy jelentősége van a szenzációkat konstruáló populáris sémáknak, amelyek stilizálják, felnagyítják, dramatizálják – és ezeken keresztül láthatóvá, beágyazottá és értelmezhetővé teszik – ezeket az önmagukban triviális eseményeket. A neomédiára annyira jellemző „groteszk realizmusnak” ez a kettőssége, egyfelől a mindennapi élethez és valósághoz való naturalista kötődés, másfelől az események abszurd, szenzációs tálalása a tabloid műsorok jellegzetessége. Tézisem az, hogy a marginális vagy éppen a celeb szereplők konfliktusainak „kibeszéltető” provokálásával és a rájuk adott felháborodott nyárspolgári reakciók bemutatásával, azaz a szubjektív extremitások színpadra vitelével és groteszk ábrázolásával a tabloidok segítenek jobban megérteni az így bemutatott társadalmi és kulturális problémákat mindazoknak, akik a két szélsőséges álláspont között állnak: azaz a társadalom többségének.

A talkshow története és műfaji sajátosságai

A kereskedelmi műsorok gerincét képező neotelevíziós talkshow-k sokféle félreértésre adtak alkalmat. Ellenzőik olyasmit is számonkértek rajtuk, amit ezeken a műfaji kereteken belül akkor sem tudtak volna teljesíteni a műsorok készítői, ha akartak volna. Másfelől a kritikusok gyakran nem vették figyelembe azokat az innovatív megoldásokat sem, amelyek világszerte olyan ragályosan sikeressé tették a talkshow-kat. A műfaj történetének és formai sajátosságainak az áttekintése ezt a hiányt kívánta pótolni.

A neotelevíziót képviselő talkshow sikerének a kulcsa az volt, hogy a hétköznapi emberek és a banális események tabloid mediatizációja lehetővé tette olyan magánéleti tabuk megjelenítését is, amelyre a paleotelevízió korábbi hivatalos nyilvánossága nem adott lehetőséget. A talkshow-ban nem a paternalista média normatív, jótékonykodó tekintetén keresztül mutatták a devianciát, hanem annak saját mindennapi közegében, nem áldozatoknak, hanem hétköznapi embereknek láttatva a szereplőket. Nem helyettük

beszéltek a szakértők vagy a hivatalos személyek a művelt osztályok nyelvén, hanem ők maguk beszéltek magukról vernakuláris nyelven, sokszor küszködve a kifejezés nehézségeivel. Ez adta frissességüket.

A *Mónika show* ősmodelljét a kilencvenes években az USA-ban a színész-műsorvezető Ricki Lake tett népszerűvé. Ezt a neotelevíziós modellt, – amelyet a talkshow negyedik generációjának neveznek – vették át az ezredfordulón az európai kereskedelmi tévék, és a német RTL közvetítésével a magyar RTL Klub is 2001-ben. A magánéletet konfrontációsan prezentáló negyedik generációs műsor-forma időben átmenetet képvisel a paleotelevíziós közéleti riportokként jellemezhető korábbi talkshow-k generációi, és az ezredforduló után népszerűvé váló, már inkább hypertelevisziós ötödik generációs show-k között, amelyeket a jótékonykodó Oprah Winfrey és cirkuszi porondmester Jerry Springer műsora képvisel. A blokk befejező részében a talkshow műfajt társadalomelméleti kontextusban mutatom be.

„A Mónica show kulturális szociológiája”

A Mónica show gyártásának szociológiája

A talkshow-k azért csábítóak a gyártók számára, mert anyagi igénytelenségük és a forgatókönyv egyszerűsége miatt nagyon olcsón és gyorsan készíthetők el, miközben sok nézőt vonzanak. A *Mónica show* elindításának időpontjában, 2001-ben egy-egy adás elkészítésének a költsége kb. 1 millió forint volt. Ez az összeg relatíve alacsony volt az igényesebb kereskedelmi produkciókhoz képest, mivel azonban délután 4-6 óra között valamennyi csatorna nézettsége alacsony volt, ezért az alacsony önköltségű talkshow még így is drágának számított. Az alacsony nézettségű és ezért alacsony reklámbevételű koradélutáni órákat korábban olcsó sorozatokkal töltötték ki. Ez volt a helyzet a dél-amerikai szappanoperákat közvetítő időszakával is, ahová a Mónica talkshow-t berakták. A magyar nyelvű, magyar szereplőkkel, magyar témáról szóló műsorok ugyanis sokkal nézettebbek voltak, mint a külföldi sorozatok, és sokkal alkalmasabbaknak is bizonyultak a nézők odacsalogatására és megtartására, mint a külföldi szappanoperák. A fejezet a talkshow-k készítésének különböző aspektusait a gyártók szemszögéből tekintette át,

amikor részletesen elemezte a műsorvezető és a témák kiválasztását, a szereplők rekrutációját és a „sarkosítás” dramaturgiáját a stúdiófelvételek során.

Műfaj- és narratíva elemzés a médiakutatásban. Két Mónika-epizód elemzése

A *Mónika talkshow* elsősorban a neomédia formai jegyeit viseli magán, mert hiányzik belőle a közszolgálati (paleo) médiára jellemző paternalista morál, és a műfaji határok tiszteletben tartása, másrészt mert a neomédia sajátosságainak megfelelően összemosza a realista beszélgető műsorok műfaját a szórakoztató show műsorokkal. Azért, hogy ne a hivatalos- vagy a magas kultúra szemüvegén keresztül olvassuk ezeket a történeteket, a fejezet először a populáris műfaj- és narratívaelemzés néhány fontos elméleti kérdését tekintette át, különös hangsúlyt fektetve Propp szintagmatikus és Levi-Strauss paradigmikus módszerének az ismertetésére.

Ezt követően a *Mónika talkshow* két epizódjának a „közeli olvasatára” került sor a fenti módszerek alkalmazásával. Az első történet a pánikbetegség lakossági megítélését mesélte el különböző betegek életútján keresztül. Az epizód érdekessége az volt, hogy szakértők nélkül, saját tapasztalataik alapján beszéltek a résztvevők egy medikalizált problémáról, a pánikbetegségről. A hangsúly az önségítésen volt, ehhez próbáltak tanácsokat adni egymásnak. A kvalitatív szövegelemzés feltárta a talkshow szereplőinek és a történet narratív funkcióinak közeli rokonságát a Propp által leírt népmesei szereplőkkel és funkciókkal, valamint a Levi-Strauss által vizsgált dichotom mítosz-szerkezetekkel. A szövegelemzés feltárta, hogy az archaikus narratív sémákhoz való kapcsolódás teszi annyira ismerőssé ezeket a történeteket és ez magyarázza a talkshow széles körű népszerűségét is.

Egy másik részletesen elemzett talkshow epizód – szintén a fenti módszerek alkalmazásával – a válások kálváriáját járta körül négy házaspár történetén keresztül. A „közeli olvasat” rávilágított arra, hogy a szereplők társadalmi típusokat testesítettek meg, a történetek a konfliktusok tipikus kimenetelének önségítő és önpusztító lehetőségeit mutatták be a mai Magyarországon. A talkshow epizódok eseményei a résztvevők személyes tapasztalatain keresztül konstruálták meg a történeteket, amelyek azután hézagmentesen illeszkedtek a mesék és a mítoszok a narratív formáiba. Feltűnő volt,

hogy hivatalos szervek alig jelentek meg ezekben a történetekben, ha igen, akkor is inkább hátráltatták, semmint segítették a nehézségek megoldását.

A magánélet tematizálhatóságának megítélése a Mónika show-ban

A talkshow legitimitásának és társadalmi megítélésének középpontjában szinte mindig a magánélet nyilvános tematizálhatóságának a normatív kérdése áll. Ennek a kérdésnek a vizsgálatával a hazai médiakutatás eddig adós maradt. A disszertáció keretében országos reprezentatív mintán végzett kérdőíves felmérés azt mutatta, hogy az olyan szocioökonómiai tényezők, mint az iskolai végzettség, a társadalmi nem, az életkor és a lakóhely csak kevéssé vagy egyáltalán nem befolyásolták a magánélet tematizálhatóságának a normatív megítélését. Ezeket a lakosság kb. egyharmada teljesen elfogadhatónak tartja, közel fele bizonyos feltételek mellett elfogadhatónak tartja, és mindössze egynegyede ellenzi. Más szóval a társadalom többsége számára teljesen vagy részben elfogadhatóvá vált, hogy a neomédia a közéletet a magánélettel, a racionális diskurzust az érzelmekről szóló diskurzussal egészítette ki.

A kutatás legérdekesebb eredménye az volt, hogy nem a szociodemográfiai változók határozták meg a válaszokat, hanem a kulturális jellegű értékelések. A felmérés rendkívül erős statisztikai összefüggést talált a nézők általános normatív nyitottsága, valamint a magánélet nyilvános tárgyalhatóságának a megítélése között. Mennél nyitottabb volt a válaszolók értékrendje, annál inkább igenelték a magánélet nyilvános bemutathatóságát.

A Mónika talkshow lakossági recepciója: a „megfelelő távolság” keresése

Országos mintán a műsor nézettségét szignifikánsan meghatározta az iskolai végzettség, mert az alacsonyabb iskolai végzettségűek kb. négyszer gyakrabban nézték ezeket a műsorokat, mint a diplomások. Amikor viszont fókuszcsoporthoz beszélgetésekben közelebről megvizsgáltuk ezt a kérdést, akkor az derült ki, hogy eltérés van a kérdőíves felmérés és az interjú alapuló válaszok között. Az iskolai végzettség nem annyira a nézettséget határozza meg, mint inkább az ízlést. Nem azt, hogy nézik-e, hanem azt, hogy mit gondolnak róla. A nézettségre vonatkozó válaszok a

kulturális hierarchiát követték, ezért inkább a neomédia értelmiségi legitimációjának a problematikusságára utaltak.

A populáris nyilvánosság fragmentáltsága és nyitottsága miatt a műsorok szövegeibe beépített nézői pozíciók száma és kombinációja sokfajta értelmezést tett lehetővé. A fókuszcsoportos beszélgetéseken alapuló recepció-vizsgálat öt befogadói típust talált. A nézők között a leggyakoribbak a részleges elfogadáson alapuló ironikus, pragmatikus és azonosulói befogadói típusok voltak, míg a műsorok teljes elutasításának az aránya – akiket a moralista és elitista típusúak képviseltek – kisebb volt a vártnál. A kutatás feltárta, hogy a kulturális értékeket közvetítő közszolgálati (paleo)televíziózásra jellemző érték-centrikus magatartástól lényegesen eltért a kommerciális, szórakoztató neotelevíziós programok ambivalens befogadása. A tabloid nemcsak bizalmat és azonosulást kért a befogadótól, hanem a háritásra, a formára, a gátlásra is felkészített. A közönség leggyakrabban az elutasítást és az elfogadást, a komolyságot és a nevetést, az információt és a szórakozást különbözőképpen kombináló „megfelelő távolság” kialakítására törekedett a *Mónika show*-val szemben.

Epilógus: A Mónika talkshow megszűnése

A *Mónika talkshow* kezdeti időszakára még a (paleo)televíziózáshoz kapcsolódó „terápiás” jellegű epizódok voltak jellemzők, amelyekben az egyéni és családi problémákat „beszélték ki”. Bár ezekben is gyakran fordultak elő olyan esetek, amelyek zavarták a normatív megítéléshez szokott média-felügyeletet, ez a zavar csak fokozódott, amikor a nézőcsalogató, „konfrontációs” típusú epizódok kerültek túlsúlyba, amelyekben a társadalom normatív határainak a provokatív megsértésére került a hangsúly. Az ORTT a neotelevíziót képviselő botrányos műsorokban alkalmat látott arra, hogy a kezdettől fogva ellenszenvvel figyelt műfajt sorozatosan pénzbírsággal sújtsa. Az RTL Klub abba a megoldhatatlan csapdahelyzetbe került, hogy azokat a tabusértő műsorokat, amelyek a nézőszámot emelték volna, a paternalista médiafelügyelet sorozatosan „erőszakosnak” vagy „a kiskorúak fejlődése számára károsnak ítélte”.

Ezek a fenyegetően hangzó hivatalos megfogalmazások valójában csak azt takarták, hogy a társadalmi problémákat, – beleértve a családon belüli erőszakot – a

műsorban nem normatív módon, hanem úgy mutatták be, ahogyan azt az emberek a mindennapi életben valóságosan megtapasztalták és átélték. Nem ezeknek az epizódoknak a tartalma önmagában volt felháborító a médiahatóság számára, hanem a formájuk, a struktúrájuk. Az, hogy a hivatalos nézőponttól eltérően – mintegy „alulnézetből”, mutatták be a konfliktusokat. A gyártók egy ideig megpróbálták lavírozni két ellentétes elvárás (a politikai és a piaci) között, de az ily módon gyakorolt öncenzúrájukkal csak a hirdetőik számára fontosabb fiatalabb nézőket riasztották el, anélkül, hogy a hivatalos szervek bizalmát visszanyerték volna. A *Mónika* által képviselt negyedik generációs – neotelevíziós – talkshow piaca így végül a kétfajta elvárás közötti vergődés miatt összezsugorodott.

Az RTL Klub a műsort 2010 tavaszán megszüntette, és helyette ismét külföldi szappanoperát tervez sugározni. A gazdasági megfontolás mögött az állt, hogy az adott szabályozás mellett a szappanoperákkal is közel hasonló nézettséget tudnak elérni, mint a korszerűbb, de drágább magyar talkshow-kal. Az eset azt mutatja, hogy a neotelevízió felügyeleti konfliktusa miatti válság után a csatorna nem a hypertelevíziós megoldások magyar változatának kikísérletezése felé lépett előre, hanem a paleotelevíziózás egy korábbi korszakát képviselő, külföldi szappanopera-modellhez lépett vissza, amely a paternalista médiapolitika konzervatív elvárásainak láthatóan jobban megfelel.

Kitekintés

A hypertelevízió társadalmi szerepe a késő modernitásban

Az állampolgár közismert normatív ideálja – úgy a hivatalos beszédben, mint a közbeszédben – a kollektivitás, a szakmaiság, az ésszerűség, a civilizáltság és az objektivitás hangsúlyozása volt a legutóbbi időkig. Ezekben az értékekben mint társadalmi kontrollon keresztül konstruálta meg az állam a szabálykövető „jó polgárral” szembeni elvárásokat. Ez az önmagában kétségtelenül vonzó közéleti eszmény azonban egyúttal a kulturális sokféleség politikai elutasítását és a társadalmi sebezhetőség fokozódását is jelentette. Nem volt képes ugyanis követni és a paleomédiában megjeleníteni a társadalmi és a kulturális változások folytán kialakult új helyzeteket, és beemelni az

értékek közé a késő modernítésra jellemző növekvő individualizációt, hétköznapiságot, érzelmi expresszivitást, spontaneitást és kockázatvállalást, melyek pedig a társadalomban újfajta értékeként fogalmazódtak meg.

A neomédiával indultak el, majd a hypermédiában kulminálódtak azok a folyamatok, amelyek lefordították a politikai értékeket, célokat, törvényeket és szabályokat a mindennapi élet számára, amikor a korábbiaknál gazdagabb nem-normatív szocializációs mintákat kínáltak a verseny, a játék, a kísérletezés, az intervenció formájában. Ezeket a változásokat a hypertelevíziózást képviselő valóságshow-kon keresztül mutatom be, amelyek egyszerre használtak transzmediális eszközöket (telefon, internet, nyomtatott sajtó, stb.), és műfaji hibridizációt (szappanopera, talkshow, versenyjáték forgatókönyvének az összekeverését) a sorozataikban.

A lényeges változást az jelentette, hogy a valóságtelevíziózáson keresztül a jóléti állam úgy újította meg önmagát, hogy privatizálta a korábban az állam befolyása alá tartozó jóléti funkciókat, és az egyének hatáskörébe utalta át azokat, miközben sok feladatkört kihelyezett a médiába, olyan műsorokat készítve, amelyek azt hangsúlyozták, hogy az egyéneknek nemcsak aktívnak és öngondoskodóknak kell lenniük, de vállalkozóknak is. A populáris hypermédia a saját eszközeivel a gondoskodó állami intézmények és a régi paleomédia megüresedett helyére lépett be, és újragondolta, hogyan lehet menedzselni a kielégítetlen társadalmi igényeket. Szemben a régi közszolgálati adásokkal, amelyek absztraktak, didaktikusak, sokszor unalmasak voltak, és amelyeket az állam ideológiai megbízatásának eleget tevő és állami fizetést húzó újságírók hoztak létre, a valóságshow-kon keresztül megvalósuló „szabadegyetemeket” óriási nézőszámra törekvő szórakoztatóipari szakemberek készítették a piac számára.

A hypermédia kulturális logikája is más. A személyes tanácsok és utasítások is részei a keveréknek, de ezek össze vannak keverve és el vannak boronálva a humor, a feszültség, a kukucsálás és az érzelmi fűtöttség elemeivel. A paleotelevízió a tömeget hiszékeny masszának tartotta, amelyet irányítani, manipulálni kell ahhoz, hogy részt vegyen a demokrácia rítusaiban. A hypertelevíziót jelentő valóságtelevíziózás készítői ma az állampolgárt önálló és aktív egyénnek gondolják, akinek az a legfontosabb kötelessége, hogy igyekezzen magát megerősíteni a társadalom nehézségei közepette. Az önvédelem

erkölcsi kötelességgé lépett elő abban a rizikótársadalomban, amelyben az egyén már nem bízhat az államban és annak gondoskodásában, de elvesztette a mögöttes tradicionális társadalmi támogató rendszert is. A hypermédia így az egyik legfontosabb láncszemévé vált egy olyan társadalomtechnológiai készletnek, amely a mindennapi élet jobb vezetéséhez szükséges forrásokat, szabályokat, támogatásokat tartalmazza.

A disszertáció innovatív tudományos eredményeinek rövid összefoglalása

A disszertáció témaválasztása újszerű, aktuális, amennyiben jelentős, de korábban elmélyült kutatásra méltatlannak tartott társadalmi problémát elemez korszerű társadalomtudományos módszerekkel. A disszertáció egyrészt új elméleti keretekbe helyezi a médiakutatást, ugyanakkor empirikus kutatáson alapul: az első szisztematikus hazai feldolgoása egy sajátos neotelevíziós műfajnak, a kereskedelmi talkshow-nak, amely magába foglalja a gyártás, a szöveg és a befogadás konkrét empirikus vizsgálatát és a szakirodalom teoretikus feldolgozását is. A populáris neomédia egyik meghatározó műfajának ilyen mélységű vizsgálata a hazai médiakutatásban eddig ismeretlen volt. A disszertáció megállapításai módszertani és elméleti tekintetben is újak és általános következtetések levonására is alkalmasak.

A disszertáció szemlélete úttörő jellegű és iskolateremtő erejű. A kutatás tudatosan olyan új értelmiség szerep kialakítására törekedett, amely a közszolgálatosság régi eszménye nevében nem elzárkózó és elutasító magatartást alakít ki a neo- és a hypermédiával szemben, hanem a tömeg- és elitkultúra közötti szakadékot áthidaló, közvetítő „tolmács” szerepét használva, értelmezi a médiában zajló változásokat és azok eredményeit integrálja a kurrens társadalomtudományi diskurzusokba.

A vizsgálat eredményei azt bizonyították, hogy a neotelevíziót képviselő talkshow fontos eleme volt annak a mély és tartós változásnak, amely átalakította a televíziózás korábbi (paleo-) formáját. A korábbiaknál szélesebb populáris nyilvánosság és ízlésdemokrácia kövezi ki az utat a neotelevízió átalakítását a modern kommunikációs univerzumra mind jellemzőbb, úgynevezett hypermédiának.

A disszertáció bemutatta, hogy a botrányos, sokkoló műsorok számának a növekedése a tabutársadalomból a kockázati társadalom irányába történő globális kulturális átalakulás indikátora. Mindez arra utal, hogy nem az állami intézmények, vagy az elit kultúra szempontjai határozzák meg a közönség magatartását a neomédiával szemben, bár indirekt módon ezek is szerepet játszanak, mint az ízléshierarchia kijelölői. A médiabőség korában a végső döntést azonban kizárólag a felhasználó hozza meg a távkapcsolóval (vagy az egérrel) a kezében, a társadalom kontrolláló tekintete elől védetten. A paleomédiából ismert közvetlen befolyásolás helyett a neo- majd a hypermédia az egyéni döntéshez indirekt választási lehetőségeket kínál, amikor a figyelem felkeltésén és az életszerűségeen keresztül igyekezik elérni, hogy programjait előnyben részesítsék a szabad idő eltöltésének más, nem-mediatív formáihoz képest.

A disszertáció konklúziója az, hogy a szórakoztatáson túl a neomédiától a hypermédia irányába tartó változás az állampolgárság olyan új koncepciójára épül, amelynek része a sebezhetőség tudata, az egész életen át tartó tanulás, az újrakezdés, a sokféleség, az empátia, a szolidaritás és a felelősség is. A különbség a régi és az új társadalmi gondoskodás között az, hogy a késő modern (és poszt-jóléti) állam korában a média nem az ideológia, hanem a mindennapi élet, nem az állami közszolgálat, hanem a piac logikáján keresztül veti fel és értelmezi újra azokat a társadalmi kérdéseket, amelyek az állampolgár és közössége viszonyát érintik, s a társadalmi integráció és identifikáció új módjaival és lehetőségeivel függnek össze

TÓTH OLGA

NEM MAGÁNÜGY

Sigmund, Anna Maria (2011) *A szexuális élet nem magánügy. Szexualitás a Harmadik Birodalomban*. Ford. Körber Ágnes, Budapest: Európa

Anna Maria Sigmund osztrák történésznek immár az ötödik¹ kötete jelent meg magyarul. A korábbiak közül három *A náci asszonyai* címmel a Harmadik Birodalom leghíresebb asszonyainak életútját mutatta be. A sorozatban Eva Braun mellett megjelennek a vezető náci személyiségek feleségei, szeretői, fényesen illusztrálva a híres/hírheft férfiakkal mellett álló asszonyok fontos szerepét férjük karrierjének építésében. Megismerhetjük olyan német és külföldi arisztokrata, vagy gazdag polgári nők sorsát is, akik önként, személyes meggyőződésből álltak Hitler és az NSDAP mellé, őszintén hitték, hogy anyagi- és kapcsolati tőkájuk latba vetésével jó ügyet szolgálnak. A könyvekben megjelenő nők harmadik csoportját azok alkotják, akik saját jogon váltak híressé, személyes teljesítményükkel szolgálták a Führert. Közülük talán a leghíresebb Leni Riefenstahl, aki zseniális filmesként maradandót alkotott egy embertelen rendszer szolgálatában.

Sigmund 2008-ban kiadott és az idén már magyar fordításban is megjelent kötete egyfajta esszenciája korábbi munkásságának. Már nem csupán egyedi sorsokon keresztül, hanem az ideológia, a törvénykezés és különféle intézmények bemutatásán keresztül ismerjük meg a náci és személyesen Hitler elképzeléseit a szexualitásról, a férfi- és női ideálról, a gyermekek szerepéről. Átfogó képet kapunk arról, hogy milyen az, amikor egy totális hatalom megpróbálja befolyásolni az emberek legbensőbb magánügyeit; arról, hogy az elitre és a néptársakra vonatkozó kettős erkölcs hogyan érvényesült a mindennapokban; arról, hogy a hatalom cinizmusa hogyan jelent meg ezekben a kérdésekben.

Az idézetekkel, képekkel és a jól ismert náci vezetők életének eseményeivel tarkított könyv eljut az általánosításnak arra a szintjére, ami miatt nem csupán történészek érdeklődésére tarthat számot, hanem minden olyan kutatóéra, aki a nők helyzetével, a népességfogyás kérdésével vagy éppen a hatalom „népboldogító” ideológiájával és gyakorlati végrehajtásával kívánnak mélyebben foglalkozni.

¹ A náci asszonyai, I-III. (2007-2008); Diktátor, démon, demagóg. Kérdések és válaszok Hitlerről (2007)

A *Führer és a szexualitás* című fejezet cáfolja Hitler esetleges homoszexualitásáról, nemi kicsapongásairól, vagy éppen impotenciájáról terjengő pletykákat. Tény, hogy miközben nők tömege vette körül és számos bizonyíték van „erőteljes szexuális kisugárzására” (11.), magánéletének erről a részéről igen keveset tudni. Eva Braunon kívül nem fogadott nőket intim célra, és bár szívesen tartózkodott női társaságban, nem volt női bizalmasa. Az értelmiségi nőkről igen negatív volt a véleménye: „Egy csinos (ostobácska) szakácsnő rokonszenvesebb, mint egy politizáló hölgy.” (id. 25.)

Hitler családjára egyfajta liberális-pragmatikus szexuális felfogás volt jellemző, nagyon távol álltak a szentimentális, prúd eszménytől. Nem jelentett gondot a házasságon kívül születő gyerek, vagy a házastársi félrelépés sem. Talán ennek hatására, Hitler a szexualitást megfosztva a „füledt erotikától” az egészséges élet részének tekintette. Közeli családtagjai között ugyan számos dolgozó, családját eltartó nő volt, ezzel együtt a birodalmi eszmény nevében a nők helyét nagyon határozottan a családban és a gyerekszülésben jelölte ki. A bordélyházak létét politikai pályafutása elején erőteljesen ostromozta, 1933-ban be is záratta őket, helyette a minél fiatalabb korban kötött házasságot ajánlotta. A könyv során aztán kiderül, hogy az aktuális politikai szükségszerűség felülírta az elveket: a háború folyamán a náci állam tömegével nyitott és tartott fenn bordélyházakat. Ez a példa egyébként tökéletesen jellemzi Hitler, és a náci állam hozzáállását a szexualitáshoz, a családhoz, a nőkhöz, a gyerekekhez: az elvek, a nagy erővel súlykolt ideológiák gyakran „áldozatul estek” a napi politikai, hatalmi gyakorlatnak.

A *meztelenség nem azonos a pucérkodással* című fejezetben azt mutatja be a szerző, hogy hogyan próbálta meg a náci birodalom szétválasztani az erotikát az „egészséges meztelenségtől”, képzőművészetek felhasználásával. Az „udvari” festészet és szobrászat elvárt és buzgón teljesített feladata volt a „tisztá test”, a nemzetiszocialista fajelméletnek megfelelő szépségesszmény bemutatása. Ahogy Hans Günther megfogalmazza például az ideális, megfestendő női típust: „Szőke. A dereka nem túl vastag, a lába hosszú, karcsú a lábszára és a combja. A has nagyon feszes. Alma nagyságú, északi mell, befelé forduló mellbimbóval, halvány rózsaszín, gyengén pigmentált, feszesen tapad a mellkasra. Az egész alak a báj és erő csodálatos egyensúlyát tükrözi.” (id. 115.) Természetesen bőven akadt művész, aki készséggel gyártotta az előírásnak megfelelő alkotásokat. A közönség egy része pedig magasra értékelte ezeket a műveket, hiszen – szemben a 20. század modern művészetével – ezekről „legalább el lehetett dönten, hogy miről szólnak”.

A *Hitler gyermekei* fejezet pontos képet ad valamennyi diktatúra egyik alaptörekvéséről: az emberi szaporodás, a gyerekvállalás kézben tartásáról. Bár a tendencia már korábban megindult 1919 és 1933 között Németországban drasztikusan csökkent a születések száma. A század elejéhez képest 30 év alatt kevesebb, mint a felére

csökkent a születésszám. A náci hatalomra kerülésével az egyik kiemelt jelszóra és célá vált a születésszám jelentős növelése, természetesen az eugenika² talaján állva. Miközben a zsidókra, a fogyatékkal élőkre, a homoszexuálisokra az iparszerű kiirtás várt, a „tisztá fajú” nőknek legalább négy gyerek világra hozatalát írta elő a hatalom. Hivatalosan betiltották az óvszerek árusítását (a korabeli beszámolók szerint azért hozzá lehetett jutni), a terhességmegszakítást és a szexuális felvilágosítást – legalábbis a német nők számára. „...1933-ban bezárták az 1919 óta működő valamennyi független vagy egyházi házassági és szexuális tanácsadót – egyedül Poroszországban hetvenhét ilyen intézmény működött” (225. o.). Ezzel kapcsolatban érdemes elgondolkodni, hogy vajon a korabeli Magyarországon hány ilyen intézmény lehetett? És vajon most, több mint hetven év távlatából hány ilyen intézménnyel büszkélkedhetünk?

A náci vezetés nem rejtette véka alá, hogy a gyerekekre a háborúban elesett katonák pótlása, illetve a megálmodott, keletre terjeszkedő német birodalom benépesítése miatt van szükség. Minden módon ösztönözték a harctérre induló katonákat, hogy gyereket, gyerekeket hagyjanak maguk után otthon. A törvények megvalósuló és tervezett változtatásai is a gyerekszám növelését tűzték ki célul. Az egyébként igen szigorúan szabályozott válást például megkönnyítették abban az esetben, „ha a válni készülő fél hitelt érdemlően bizonyítani tudta, hogy egy fiatalabb partnerrel újabb utódokat kíván adni a Führernek.” (149.) Komolyan elgondolkodtak a többnejűség törvényi engedélyezésén, hogy „a legtisztább fajú” férfiak minél több utódot nemzhessenek. Sigmund összegzése szerint egyébként a sokgyerekes családeszmény nem vált általánossá. Emelkedett ugyan a születésszám, de csupán az 1924-1928-as évek szintjéig. Nagy, és napjainkig tartó tanulság, hogy az élet legintimebb területébe történő politikai beavatkozás még egy diktatúrában sem tudott igazán sikeres lenni.

A gyerekszám növelése érdekében megvalósuló intézkedések egyik legérdekesebbje Himmlernek, az SS birodalmi vezetőjének nevéhez fűződik. A korabeli erkölccsel és az egyházak ellenállásával szemben ő komolyan helyeselte a gyermekvállalást akár házasság nélkül is. A leányanyák helyzetének javítására 1935-ben létrehozta a *Lebensborn* egyesületet. Az egyesület olyan szülőotthonokat alapított, ahol a leányanyák szinte luxus körülmények között, nyugalomban hordhatták ki terhességüket

² A Francis Galton nevéhez fűződő társadalomfilozófiai irányzat az ember öröklődő testi és szellemi tulajdonságainak javítása érdekében végzett beavatkozásokat javasolt.

és hozhatták világra gyereküket, persze ha az bizonyíthatóan árja férfitől származott. Himmler szinte megszállottja lett ennek a szociális programnak, a megszállt nyugati országokban is sorra alapította az újabb intézményeket. Kutatóként, magánemberként is elgondolkodtató erkölcsi kérdés vetődik ennek kapcsán fel: vajon egy őrült ideológia érdekében hozott jó intézkedés, humánus intézmény léte elfogadható-e?

Sigmund könyvének szinte minden fejezete, ahogy valójában az egész náci rendszer is, kínál ilyen jellegű dilemmákat. Miféleképpen gyakrabban merül fel az a kérdés, hogy a cél szentesíti-e az eszközt. Itt nem a kérdés mechanikus megfordításán érdemes gondolkodnunk, nevezetesen, hogy a jó eszköz megnemesíti-e a célt, hanem sokkal inkább azon, kiragadható-e egy-egy ilyen intézkedés az eredeti közegéből, megtartható-e belőle mindaz, ami jó, tovább vivő? Amennyire a mai német szociális intézményrendszert ismerem, ők bátran tovább visznek olyan hagyományokat, melyek megférnek a demokratikus politikai berendezkedéssel, függetlenül attól, hogy mikor, milyen cél érdekében keletkeztek.

A kötet egy sor más olyan problémát mutat be, melyek számunkra is ismerősek lehetnek. Számos példán keresztül mutatja be például azt, hogy egy erkölcsi tisztaságot hirdető politikai rendszer mennyire nem tartja kötelezőnek a nép számára előírt szabályokat – saját legfelső vezetésére nézve. Aztán az sem érdektelen, hogy hogyan alakulnak át öröknek és megingathatatlanok beharangozott elvek, ha a hideg politikai racionalitás úgy kívánja. A hatalom gátlástalanra tesz – talán ez a könyv legfontosabb üzenete.

Sigmund könyvei nem véletlenül népszerűek. A történelem- és ezen belül a női sorsok iránt érdeklődő értelmiséginek is érdekesek, de a szakemberek is haszonnal forgathatják. Az igen részletes jegyzetekkel, szakirodalmi hivatkozásokkal és névmutatóval is ellátott kötet további kutatásokat is elindíthat.

NEMÉNYI MÁRIA

A „LÁTHATÓ KISEBBSÉGEK” EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÓ KUTATÁSA,
MAGYAR KOORDINÁCIÓ MELLETT – AZ EDUMIGROM

Az EDUMIGROM (Ethnic Differences in Education and Diverging Prospects for Urban Youth in an Enlarged Europe) kutatás az FP7-es program keretében készült 2008-2011 között. A három éves nemzetközi összehasonlító kutatásban kilenc ország vett részt: Európa nyugati országai közül Anglia, Dánia, Franciaország, Németország, Svédország, illetve a poszt-szocialista országok közül a Cseh Köztársaság, Magyarország, Románia és Szlovákia. A kutatás fókuszában az oktatás terén mutatkozó etnikai és szociális különbségek álltak. A konzorcium munkáját a Center for Policy Studies (Central European University) koordinálta, szakmai és szervezési szempontból egyaránt. A magyarországi kutatást az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkacsoportja végezte.

A kutatás arra vállalkozott, hogy nemzetközi összehasonlító elemzés segítségével rávilágítson azokra a tényezőkre, amelyek az ún. „látható kisebbségek”, más szóval az egyes résztvevő országok, ezeken belül a kutatásba bevont közösségek többségi nézőpontjából „faji kisebbséghez tartozóknak” tekintett tanulók (a másodgenerációs bevándorlók egy része és romák) iskolai előmenetelét, továbbtanulási terveit és jövőre vonatkozó elképzeléseit hátrányosan befolyásolják. Az összehasonlító elemzés lehetővé tette, hogy túllépve az egyes országokban történelmileg kialakult strukturális és intézményi adottságokon, amelyek az interetnikus viszonyokat, ezen belül az oktatási rendszer többségi és kisebbségi diákok számára rendelkezésre álló feltételeit befolyásolják, feltárja azokat a közös sajátosságokat, amelyek az etnikai kisebbségi tanulók sorsát érintik. A kutatás fő kérdései reflektálnak azokra a hazai és nemzetközi szakirodalomból jól ismert jelenségekre, amelyek szerint az ún. „látható kisebbségek” iskolázási lehetőségeik, munkaerőpiaci és jövedelmi helyzetük, életviszonyaik terén jelentős hátrányt szenvednek a többséghez tartozókhöz képest, és bár ezek a hátrányok szorosan összefüggnek az adott kisebbségek társadalmi helyzetével, nem függetlenek az etnikai hovatartozásból fakadó megkülönböztetéstől, diszkriminációtól.

A kutatás alanyai 14-17 éves korú, a kötelező iskolai tanulmányuk vége felé járó, továbbtanulási/pályaválasztási döntés előtt álló serdülők, akik a résztvevő országok kutatói által kiválasztott településeken (egy-egy adott városban, városrészben) működő közoktatási intézmény diákjai. A kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmazó kutatás lehetőséget adott arra, hogy a tanulókat az iskolai közegben, kérdőív segítségével, illetve egyéni és fókuszcsoportos interjúk alapján személyesen közelítsük meg. Miután a kérdőíves felvételen, valamint a fókuszcsoportos beszélgetésekben a többségi és kisebbségi diákok egyaránt részt vettek, az összehasonlító elemzés egyik meghatározó aspektusa a többség-kisebbség viszony önértékelésre, önbizalomra, identitásra gyakorolt hatása és ennek továbbgyűrűző következménye volt.

A kutatásba bevont iskolák, mint az adott település iskolarendszerének egyes intézményei, szintén meghatározó feltételt jelentettek az elemzés szempontjából. Az iskolák etnikai összetétele, a kisebbségi tanulók aránya, illetve az iskolák közötti és iskolán belüli etnikai/szociális szelekció mind jelentőséggel bír az azokban tanuló és nevelkedő fiatalok életében. Az iskola szocializációs hatásának és a kisebbségi diákokat érintő gyakorlatának vizsgálatára a tanórákon és tanórán kívüli iskolai résztvevő megfigyelések, valamint tanári és intézményvezetői interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések adtak lehetőséget. Az etnikai kisebbségi tanulók családi hátterét, a szülők iskolához és tanuláshoz fűződő viszonyát, valamint az oktatási intézmény és a család kapcsolatrendszerét a többnyire az otthonokban készült szülői interjúk, valamint szülői fókuszcsoportos beszélgetések igyekeztek feltárni. A kutatási eredmények összességében a kilenc ország 105 iskolájában, 287 osztályban 5086 diákkal készült kérdőív és mintegy 300 egyéni és 70 fókuszcsoportos interjú összehasonlító elemzésére, valamint etnográfiai módszerekkel történő megfigyelésekre támaszkodnak.

Ami a hazai kutatásokat illeti, az országok közötti összehasonlítást lehetővé tévő információ- és adatgyűjtés alapján háttértanulmányok készültek Magyarország oktatási rendszereinek főbb sajátosságairól, a kisebbségek helyzetéről az oktatás rendszerében, valamint a kisebbségek társadalmi integrációjával kapcsolatos főbb oktatáspolitikai törekvésekről. Ugyancsak tanulmány készült az ország többségi-kisebbségi viszonyairól, kisebbségpolitikájáról, etnikai kisebbségeinek kulturális és politikai reprezentációjáról, valamint a kisebbségekkel kapcsolatos politikai diskurzusok főbb jellegzetességeiről.

Ezt követően két kiválasztott településen empirikus kutatásokat végeztünk. Két olyan középvárost választottunk kutatási terepül, amely bizonyos szociológiai jellemzőik alapján hasonlóságot mutatott. Mindkét város ipari központként a szocializmus időszakában munkalehetőséget kínált a bevándorló alacsony képzettségű lakosság – így a romák – számára is. A roma lakosság aránya mindkét településen magasabb, mint az országos átlag. Az iskoláskorú népesség körében – vizsgálatunk szerint – a romák aránya

20% körül volt, így lehetőség nyílt a roma és nem roma tanulók helyzetének, iskolai sikerességének és továbbtanulási aspirációinak összehasonlítására.

Ennek érdekében egyrészt kérdőíves kutatást folytattunk a települések valamennyi általános iskolájának nyolcadik osztályos – többségi és roma – tanulói körében. A kérdőív adatainak feldolgozásával párhuzamosan kvalitatív kutatást végeztünk néhány kiválasztott iskola középpontba állításával. Az iskolák kiválasztásakor szem előtt tartottuk azt, hogy azok milyen választ adnak azokra az integrációs törekvésekre, amelyeket az adott években az oktatáspolitikai célként tűzött ki. Mindkét településen volt a kiválasztott iskolák között olyan, amely korábbi iskola-összevonás eredményeképpen sikeresen oldotta meg a különböző társadalmi háttérű és etnikai hovatartozású tanulók integrálását; volt olyan, amely az iskolán belüli szelekcióval „elit” és „szegregált” osztályokat hozott létre, és volt olyan oktatási intézmény is, amely a roma tanulók gyűjtőhelyévé vált. Ezekben az iskolákban egyéni és fókuszcsoportos interjúkat készítettünk a tanulókkal és szüleikkel, valamint az őket oktató tanárokkal, illetve azoknak a meghatározó intézményeknek a képviselőivel, amelyek hatással lehetnek a kisebbségi tanulók oktatási pályájára, jövőjére. A kvalitatív kutatás végeredményeképpen egy ún. „közösségtanulmány” készült, mely szerkezetével és szempontrendszerével ugyancsak alkalmas volt a nemzetközi összehasonlításra.

A kutatás főbb eredményei megerősítik azokat a nemzetközi szakirodalomból már ismert tapasztalatokat, hogy a másodgenerációs bevándorlók és a roma tanulók és többségi társaik oktatási feltételei között jelentős egyenlőtlenségek állnak fenn, amelyek hátrányosan érintik az etnikai kisebbségeket mind a tanulási teljesítmény, mind a továbbtanulási esélyek terén. A nyilvánvaló különbségek mögött az egymásra kölcsönhatással bíró szociális, gazdasági és kulturális tényezők állnak, amelyeket tovább erősít az etnikai/szociális alapon létrejövő, iskolák közötti és iskolán belüli szelekció, amely nem független az iskolát körülvevő társadalmi közhangulatban megjelenő esetleges diszkriminációs törekvésektől.

A kutatás arra is rávilágít, hogy az „etnikai kisebbség” kategóriája korántsem homogén, és ebben a „láthatóság” szempontja döntő szerepet játszik. A „látható kisebbségek” kategóriája is tovább bontható azonban a vizsgált társadalmak

különbözősége alapján. Különböző hozzáállás jellemzi egyfelől a posztkolonialista tapasztalattal rendelkező társadalmakat (esetünkben az egymástól is nagymértékben különböző Angliát és Franciaországot), valamint a közelmúlt migrációs hullámokhoz viszonyuló országokat (Dániát, Németországot és Svédországot) saját, már letelepedett bevándorlókhoz, másfelől pedig a poszt-szocialista országokat a már több évszázada velük élő roma lakosaikhoz fűződő viszonyukban. Különbségek tapasztalhatók a „látható kisebbségi” tanulók saját csoportjukkal kapcsolatos attitűdjeiben és aspirációiban is: az etnikai/vallási büszkeségen alapuló önkéntes elkülönülésétől kezdve a különbségek felvállalását követő integrációs törekvéseken keresztül a negatív identitás kirekesztődéshez vezető stratégiájáig húzódó skála egyes állomásai más és más lehetőséget nyújtanak a felnövekvő nemzedék jövője szempontjából.

Bár a résztvevő országok mindegyikében törekvés mutatkozik a kisebbségek társadalmi integrációjának az oktatáson keresztül (is) történő előmozdítására, a kutatás arra is rávilágított, hogy a politikai akarat gyakran megtörik a többségi ellenállás különböző – intézményes és személyes – gyakorlatain, a kirekesztés és megkülönböztetés mindennapi formáin, valamint az ezeket meghatározó ideológiák és a közvélemény befolyásán.

A konzorcium szakmai vezetője Szalai Júlia volt. Az MTA SZKI részéről a kutatás Neményi Mária vezetése alatt zajlott. Az intézet munkatársai közül a kutatás különböző fázisaiban részt vett Dupcsik Csaba, Messing Vera, Szász Anna és Vidra Zsuzsa.

A KUTATÁS SORÁN A KÖVETKEZŐ PUBLIKÁCIÓK KÉSZÜLTEK:

Hazai kutatások alapján készült kutatási beszámolók:

Molnar, E. and Dupcsik, Cs. (2008) *Country Report on Education: Hungary*. EDUMIGROM BACKGROUND PAPERS, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.

Vajda, R. and Dupcsik, Cs. (2008) *Country Report on Ethnic Relations: Hungary*. EDUMIGROM BACKGROUND PAPERS, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.

Messing, V., Nemenyi, M. and Szalai, J. (2010) *Ethnic Differences in Education in Hungary: Survey Report*. EDUMIGROM SURVEY STUDIES. Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.

Feischmidt, M., Messing, V. and Nemenyi, M. (2010) *Ethnic Differences in Education in Hungary: Community Study*. EDUMIGROM COMMUNITY STUDIES, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.

Komparatív elemzések a magyar team tagjainak részvételével:

Szalai, J. (ed.) (2010) *Being 'Visibly Different': Experiences of Second-generation Migrant and Roma Youths at School*. EDUMIGROM COMPARATIVE PAPERS, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.

Szalai, J., Messing, V. and Nemenyi, M. (2010) *Ethnic and Social Differences in Education in a Comparative Perspective*. EDUMIGROM COMPARATIVE PAPERS, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.

Moldenhawer, B., Miera, F., Kallstenius, J., Messing, V. and Schiff, C. (2009) *Comparative Report on Education*. EDUMIGROM COMPARATIVE PAPERS, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.

Szalai, J., Carson, M., Kusa, Z., Magyar-Vince, E. and Zentai, V. (2009) *Comparative Report on Educational Policies for Inclusion*. EDUMIGROM COMPARATIVE PAPERS, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.

Law, I., Nekorjak, M., Daniel, O. and Vajda, R. (2009) *Comparative Report on Ethnic Relations*. EDUMIGROM COMPARATIVE PAPERS, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies.

Policy briefs:

Szalai, J. et al. (2008) *Ethnic Differences in Compulsory Education*. EDUMIGROM POLICY BRIEF, No. 1. Budapest: Central European University, Center for Policy Studies

Messing, V. (2010) *Interactions between the Ethnic Composition in School and Students' Performance, Self-esteem and Future Aspirations*. EDUMIGROM POLICY BRIEF, No. 3. Budapest: Central European University, Center for Policy Studies

ACSÁDY JUDIT

HÁBORÚS KÖVETKEZMÉNYEK.

ESETTANULMÁNYOK A NEMEK TÁRSADALMI KAPCSOLATÁRÓL
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁNI EURÓPA ORSZÁGAIBAN

Sharp, Ingrid – Stibbe, Matthew (szerk.) (2011) *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists, 1918-1923*. Leiden: Brill

Az első világháború évei, és a háború végét követő időszak a nemek társadalmi kapcsolatának kutatásában különös jelentőséget kap. A háború előtt és alatt Európa számos országában bekövetkezett, a nemek szempontjából meghatározó strukturális, politikai, értékrendbeli változások ugyanis 1918 után gyakran sajátos visszarendeződést mutattak. A huszadik század első évtizedére értek meg Európa-szerte a progresszív nőmozgalmak legjelentősebb célkitűzései, amelyek magukban foglalták az emancipáció folyamatának egyes mozzanatait, így az oktatás, munkavállalás, a közéletben való részvétel, a politikai jogok területén a nők esélyeinek, lehetőségeinek kiszélesítését. A folyamat velejárója volt a társadalomkritika és elemzés, amely a hátrányos megkülönböztetésnek nem csak az intézményes, strukturális formáira irányult, hanem célba vette a nemi sztereotípiákat, és a kirekesztést, diszkriminációt igazoló diskurzusokat is. Az első világháború sajátos cezúrát jelentetett ebben a folyamatban.

Ingrid Sharp és Matthew Stibbe 2011-ben megjelenő kötete, *Aftermaths of War Women's Movements and Female Activists, 1918-1923 (A háború következményei. Nőmozgalmak és női aktivisták, 1918-1923)* címmel a nemek társadalmi kapcsolatában bekövetkező változásokat, a változásokat előidéző társadalmi aktorokat mutatja be tizenkilenc tanulmány segítségével. A kötet a társadalomtörténet legújabb irányzataihoz kapcsolódik, amelyek előtérbe helyezik – többek között – a nőkkal és a társadalmi nemekkel kapcsolatos, korábban kevésbé kutatott területeket. Így a kutatások kitérnek a nemek helyzetének változásaira a gazdasági, a politikai, és a kulturális életben, eredeti

források alapján elemzik a nemek társadalmi konstrukciójának történeti aspektusait, az ezt befolyásoló diskurzusokat, a nőmozgalmak és jelentős egyéniségek szerepét a társadalmi változásokban.

A szerkesztők ebben a kötetben az interdiszciplinaritás elvét követve folytatták Ingrid Sharp korábbi kutató- és kötet szerkesztő munkáját az első világháború társadalmi következményeinek témájában. A most megjelenő kötet előzményének tekinthető *Nőmozgalmak a háború idején. Nemzetközi perspektívák, 1914-1919*¹ című tanulmánykötet elsősorban azt a kérdést vizsgálja, hogy miként kapcsolódtak, hogyan viszonyultak egyes nőszervezetek és kiemelkedő egyének a világháborúhoz, milyen szerepet játszottak a hátszágban és a fronton. Az első világháború ugyanis politikai értelemben megosztotta a nemzetközi nőmozgalmat: voltak, akik támogatták, míg voltak, akik pacifista álláspontonról utasították el a fegyveres harcokat. A nőmozgalmak és nőszervezetek politikai és diplomáciai feladatok mellett részt vállaltak a hátszágban az árvák és özvegyek ellátásában, a társ nélkül maradt nők foglalkoztatásának megszervezésében, az oktatásban, a férfi munkaerő nélkül maradt területeken az ellátások, szolgáltatások további működtetésében, orvosi és ápolási feladatokban a fronton is, valamint a hadifoglyok ellátásában, mentésében, hazajuttatásában. Egyes esetekben nők aktívan részt vállaltak a hadiiparban és a hadviselésben is (pl. Nagy-Británia). A kötetekben a szerzők több európai társadalom esettanulmányait nyújtják társadalomtörténeti, irodalomkritikai, politika-, kultúr-, és médiatörténeti szempontokból.²

A 2011-ben megjelenő *Aftermaths of War* című kötet több éves közös kutatómunka eredménye, amelynek során a résztvevők több kutatói fórumon vitatták meg az elemzések szempontjait, a források feltárásnak módszerét. A munkát a Leeds-i Egyetemen tartott konferencián kezdték el a résztvevők 2008-ban. Az MTA Szociológiai Kutatóintézete adott otthont 2009 tavaszán a kötethez elkészült tanulmányok megvitatására szervezett műhelymunkára, szerkesztőbizottsági ülésre, amelyen Ingrid Sharp és Matthew Stibbe szerkesztőkön kívül részt vettek még amerikai, bolgár, orosz és magyar kutatók.

A kötetben szereplő tanulmányok tárgyalják többek között az alábbi országok háború utáni helyzetét: Franciaország, Németország, Egyesült Királyság, Svédország, Oroszország, Litvánia, Csehország, Albánia, Lengyelország és Magyarország. A tematikus blokkok témái: a háború áldozataira való megemlékezés módozatai, rítusai, történelmi emlékezet, leszerelés és újabb kulturális mozgósítás, a nemi szerepek újra

¹ Fell, Alison S. and Sharp, Ingrid (eds.) (2007) *The Women's Movement in Wartime: International Perspectives, 1914-1919*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

² Magyarországi esettanulmány az első kötetben: Acsády Judit: „In a Different Voice: Responses of Hungarian Feminism to the First World War” (i. m. 105-123. o.)

tárgyalása, a nők politikai jogai, választójogi reformok, a közösségek és a béke újjáteremtése.

A magyarországi nőmozgalmak szerepéről két tanulmány is szól. Szapor Judit írása, „Who represents Hungarian Women?” címmel (245-265.) azt tárgyalja, hogy milyen megosztottságok és ideológiai különbségek voltak az egyes szervezetek között, és ezek hogyan kísérelték meg képviselni a magyarországi nőtársadalom ügyét. Acsády Judit („Diverse Constructions: Feminist and conservative women’s movements and their contribution to the reconstruction of gender relations in Hungary after the first World War”, 309-333.) eredeti források – elsősorban a Feministák Egyesületének, és a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének korabeli kiadványai, és más korabeli sajtótermékek, valamint levéltári dokumentumok – alapján elemzi, hogy miként vesznek részt 1918 után a nőszervezetek a nemi szerepek (újra)értelmezésében, vagyis például hogyan foglalnak állást a női munkavállalás, a képzés, a politikai jogok, a nők elleni erőszak speciális formája, a háborúból hazatérő, leszerelő katonák itthon maradt feleségei ellen irányuló agressziója, a csecsemővédelem, és a szociális/egészségügyi ellátás egyes kérdéseiben. Továbbá megvizsgálja, hogy milyen szerepet játszottak feminista és konzervatív nőmozgalmak Magyarországon az egész közösséget érintő folyamatokban, mint például a háború utáni leszerelésben, a hazatérő hadifoglyok fogadásában, a társadalom pacifikálásában (cultural de-mobilization), illetve a kulturális és politikai re-mobilizációban.

További információk: <http://www.brill.nl/aftermaths-war>

KIK AZOK AZ ELITEK, MIT CSINÁLNAK, ÉS HOGYAN KUTASSUK ŐKET

Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában.*
Budapest, MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-Nemzeti
Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó, 2011

A rendszerváltás éveiben Magyarországon reneszánszát élte az elitkutatás, aminek fókuszában a társadalmi elvárásokkal összhangban az elitcsoportok átalakulásának kérdése és az elit vezető szerepének feltérképezése állt. A tudományos érdeklődés eredményeképpen a korszakban olyan összegző munkák születtek, amelyek máig meghatározzák az elitekről való gondolkodásunkat. Bár a változások lelassultak és az elitek vezető szerepéből kiábrándult a társadalom, Kovách és munkatársai újra az elitek felelősségére hívják fel a figyelmet kutatásukban: fő kérdésük, hogy mennyiben tudnak az elitek vezető szerepet betölteni, a válság éveiben, képesek-e új mintákat és megoldásokat felmutatni a nehézségek közepette?

A Kovách Imre által vezetett kutatás a Szelényi Iván és Donald Treiman által 1992–93-ban készített adatfelvétel folytatásának tekinthető, és mint ilyen értékes továbbgondolását nyújtja az elitekkel kapcsolatos kutatási kérdéseknek illetve lehetővé teszi az elitcsoportok átalakulásának időbeli vizsgálatát. A kutatás munkatársai azonban nem egyszerűen reprodukálták Szelényi és Treiman adatfelvételét, hanem az új helyzethez illeszkedve elméleti és módszertani alapokon is megújították azt. Az egyik legfontosabb újítás az elitek értelmezésének kibővítése volt a kisebbségi elitek körére: a kutatásban helyet kapott a magyarországi kisebbségi csoportok és a határon túli magyarság elitcsoportjainak vizsgálata is. Az adatfelvételbe számos új kérdés került be, főleg az elitek értékvalasztására vonatkozóan, míg módszertanilag a 2001-es lekérdezéshez hasonlóan kibővült a kulturális elit mintája. Ezek az új elemek egyértelműen gazdagították a kutatás anyagát és egyben nagy feladat elé állították a kutatás munkatársait, akik saját bevallásuk alapján is még csak az első lépéseket tették

meg a hatalmas adathalmaz feldolgozásában. A kötet így nagyrészt az előkészítő munkálatok, mint például az elméleti háttér és a módszertani kérdések bemutatását illetve az első, főleg leíró kutatási eredményeket tartalmazza.

A kötet két részre bontható, az első az előkészítő munkálatok összegzését, míg a második az eredmények bemutatását tartalmazza. A kötet szerkesztése jelzi, hogy a munka jelenlegi fázisában még nem sikerült közös nevezőre hozni a kutatás két fő vonalát, a magyarországi és a kisebbségi elitek kutatását, így mind a két részben külön-külön foglalkozik a kisebbségi elitek kérdésével.

A kötet első két átfogó fejezete a kutatás alapos elméleti előkészítéséről tesz bizonyosságot, hiszen Szabari Vera és Kristóf Luca magyar vonatkozásban, míg Tóth Ágnes és Vékás Zoltán, Papp Z. Attila és Mészáros Ágnes a kisebbségek tekintetében nyújtanak átfogó szakirodalmi ismertetést az elitkutatás történetéről, Légmán Anna pedig a kutatási módszertanról értekezik tanulmányában. A szakirodalom széleskörű áttekintését biztosítja, hogy Szabari az 1900-as évekig nyúlik vissza tanulmányában, bár ahogy azt a szerző is jelzi, ebben a korszakban nem létezett klasszikus értelemben vett elitkutatás, így a tudománytörténeti vizsgálat a szociológiára fókuszál (15–16. old). A tanulmány értékét nagyban emeli, hogy Szabari a hivatalos kiadványokon túl a kutatási vitaanyagokat és beszámolókat is feldolgozza és így többek között jól követhetővé válik az elitfogalom fejlődése a kor politikai keretei között. Kristóf Luca ezt a tudománytörténeti áttekintést aktualizálja, a rendszerváltás utáni korszakra koncentrálna. Míg Szabari számára az elitkutatás nyomainak feltérképezése okozott gondot, addig Kristóf a téma bőségével küzd, hiszen nemcsak a rendszerváltás kapcsán megjelenő munkákat dolgozza fel, hanem kitér a politikai, a gazdasági és a kulturális elitel kapcsolatos aktuális kutatásokra is, egészen 2010-ig követve a téma kutatóinak munkásságát. A kisebbségi elitkutatások áttekintésére vállalkozó szerzők a vonatkozó elitkutatások hiányosságait dokumentálják. Tóth és Vékás rámutatnak, hogy a magyarországi kisebbségek kutatásában egyértelműen az intézményi megközelítés dominál, a kutatók elsősorban a kisebbségi önkormányzatok működésének feltérképezésére vállalkoznak és „általában e kérdések mentén, mintegy mellékszálként került a kutatások szempontjai közé a kisebbségi önkormányzatok személyi összetétele, az elit szerepe a testület hatékonyságában” (81. old.). Papp Z. Attila a romániai magyarság elitcsoportjaival kapcsolatban azok heterogenitását hangsúlyozza, jelezve, hogy az utóbbi években egyre inkább megtörik a kulturális elit rendszerváltás idején diagnosztizálható dominanciája, az elit részben átalakul illetve a kisebbségi térben új elitcsoportok jelennek meg, mint például a vállalkozókból álló, helyi szinthez kötődő gazdasági elitek vagy a szakértői, technokrata elitcsoport. Ezzel szemben a szlovákiai kisebbségi elitekre nem a heterogenitás, hanem a homogenitás a jellemző, Mészáros az eddigi kutatásokra támaszkodva itt egy nagyon szűk, főleg elsőgenerációs értelmiségiekből álló, kulturális elitet azonosít. Összességében a tanulmányok mind rámutatnak az elitkutatás első lépéseként megfogalmazható kritikus kérdésre: kik is az

¹ Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Intézet, reka.varnagy@uni-corvinus.hu

elitek? Légmán Anna tanulmányában jelzi, hogy „Kelet-Európában továbbra is a klasszikus elméleteken alapuló kutatások a jellemzőek, azon belül is elsősorban a leíró jellegű vizsgálatok.” (64. old). Ez a szemlélet dominálja az elitkutatói módszertan egészét és a kérdésvetést is, amelynek fókuszában így a pozícionálisan meghatározott elit rekrutációja áll. A magyar elitkutatókban is a kvantitatív módszerek dominálnak, amelyekhez csak kevés esetben kapcsolódnak kvalitatív módszerek, míg a nemzetközi trendek a kvalitatív módszerek független alkalmazása felé mutatnak, főleg a globális elitkutatókban.

A kötet harmadik szakasza a „Magyarországi elitek” címet viseli és három elitcsoportra, a gazdasági, a politikai és a kulturális elitre vonatkozó kutatási eredmények bemutatását tartalmazza. A kutatás pontos mintavételi eljárásáról Csurgó és Megyesi számol be, kimutatva, hogy a munka során alkalmazott pozícionális megközelítéssel a három csoporton belül öt típusú elitet sikerült elérni: a politikai eliten belül a párt-és kormányzó elitet illetve a közéleti-intézményi elitet, a gazdasági eliten belül a menzserelitet és részben a tulajdonoselitet, míg a kulturális eliten belül a tudományos és szakmai elitet. A kutatók kísérletet tettek a mintavétel kiegészítésére a reputációs megközelítés használatával, ami csak a kulturális elit tekintetében volt sikeres, amelyen belül így sikerült egy hatodik csoportot, a művészeti elitet is azonosítani, bár Kristóf rámutat, hogy sok szempontból a pozícionális és a reputációs módszerrel kiválasztott elittagok hasonló tulajdonságokkal bírnak. A kutatás egyik legérdekesebb eredménye, hogy az eliteknek nem minden esetben van elitidentitása, vagyis bár bizonyos embereket mi elitként definiálunk, ők nem biztos, hogy érzik vagy felvállalják elitpozíciójukat a társadalomban. Az elutasítás több formája is lehetséges: míg a gazdasági elit egy része (55%) elutasítja a kérdés megválaszolását, addig a közéleti-intézményi elitbe tartozók egy része nem azonosítja magát elitként. A közéleti-intézményi elit elzárkózását jelzi Csurgó Bernadett tanulmánya is, amiben rámutat, hogy az aktív közéleti szerepvállalás csak a párt-és kormányzó elit sajátja és csak a formális tevékenységek esetében jelentkezik. Bányai Borbála és Légmán Anna kvalitatív interjúkkal kiegészített kutatásában is a politizálás, főleg a pártpolitika elutasítása és az apolitikusabbnak tűnő szakmaiság felértékelése jelenik meg, ami jelzi, hogy nemcsak a társadalom egésze, de az elit maga is igyekszik, legalábbis retorika szintjén elfordulni a politikától. A politika és az elitek problematikus viszonyát diagnosztizálja Girst Noémi és Keil András is, akik rámutatnak, hogy a politikai értékrend tekintetében számos ellentmondás él a fejekben és így a jobb-

bal ellentéttel jellemzett politikai térben nincsenek egyértelmű választások. A gazdasági elit jobbra tolódását így Kovách sem elsődleges értékválasztásként definiálja, e mögött inkább „a privatizációs lehetőségek és törekvések lecsendesülése, a tulajdon és pozícióstabilitás fokozódó igénye” (229. old) áll. Kovách elemzésében, a tanulmánykötetben egyedülálló módon idősoros elemzésre is vállalkozik és így a gazdasági elit változásában több meghatározó trendet is azonosít: a vállalatok tulajdonosi szerkezetének átalakulásával a gazdasági elitben a külföldi tulajdonban lévő multinacionális cégek alkalmazottai kerülnek többségre, akik mellett megjelennek a markánsabb arcúkkal rendelkező, jelentős magántulajdont működtető vállalkozók. Bár ennek a csoportnak megnőtt a politikai aktivitása, Kovách látletele szerint „életmódja, értékei tekintetében korántsem egységes, és változatlanul nem képes arra, hogy a példaadás erejével vagy más módon gazdasági funkcióján túlmutató társadalmi tényező legyen” (228.old.). Az elitek tehát jellemzően nem vesznek részt aktívan a közösség építésében és más dimenziókban is bezárkóznak: Fényes az elitek mobilitásának kutatása kapcsán jelzi, hogy az elitek között egyre jellemzőbb a diplomás szülő és a beosztottakkal rendelkező apa (200–201. old.), míg Czibere a nők hátrányos helyzetét mutatja be az elitek rekrutációjában. Érdekes módon Czibere is a kapcsolódás hiányára hivatkozik: míg a nők erős (baráti) kapcsolataik jelentősek, „éppen azt a funkcionális kapcsolati kört nem építették ki maguk köré, amely a posztmodern társadalmakban a sikeressé válás egyik legerősebb hatású tényezője” (354. old.), de még ha elitpozícióba kerülnek is elitidentitásuk gyengébb, mint férfitaiké.

A fentiek ismeretében azt mondhatjuk, hogy a kötet negyedik részében a kisebbségi elitkutatók eredményeinek bemutatása során Lampl Zsuzsanna által feltett kérdés, hogy milyen tartalommal bír az elitpozíció a társadalom és az elitek szemében, nemcsak a szlovákiai kisebbségi elitekre lehet érvényes. A magyarországi elitek esetében az elit tudat erősödése egyszerűen a kiváltságos helyzet felismerését jelenti vagy a közösségért vállalt felelősséggel is jár? Lampl feltételezése szerint a szlovákiai magyar elitcsoportok, akiknek többsége elsőgenerációs értelmiségi nem képes felvállalni az elitzerepet vagyis „érvényes tehát, hogy amiképpen nem mindenki értelmiségi, akinek diplomája van, ugyanúgy az elitnek sem tagja mindenki, aki bekerül a mintába” (453.old.). Hasonló kérdést vet fel a Magyarországon élő kisebbségek elitcsoportjainak vizsgálata során Tóth Ágnes és Vékás János, akik túlságosan szűknek találják az kisebbségi önkormányzatok tagjaival azonosított elit fogalmát és a reputációs mintavétel

szükségességére hívják fel a figyelmet tanulmányukban. Márton János és Papp Z Attila fontos adalékkal szolgálnak az elitzerep tartalmáról szóló vitához, amikor kimutatják, hogy a különböző elitcsoportok különbözőképpen viszonyulnak ehhez a szerephez. Bár a romániai magyar eliteket összeköti „erdélyiségük”, a gazdasági elitre a pragmatizmus, míg a kulturális elitre a szimbolikusabb gondolkodás jellemző (519–521. old.). A kutatási eredmények azt sejtetik, hogy ez a különbség nemcsak a kisebbségi elitekre igaz, hanem a kulturális és a gazdasági elit tagjainak eltérő gondolkodásmódjából fakad. A magyarországi és a kisebbségi elitek összehasonlító elemzése nagymértékben hozzájárulhatna további hasonlóságok és különbségek feltérképezéséhez és esetleg egyes elitcsoportok tipizálásához is.

Kétségtelen, hogy a tanulmánykötet legalább annyi kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol, és így az olvasó érdeklődéssel és várakozással tekint a kutatócsoport további munkája elé. A kötet azonban így is több mint egy kutatási beszámoló, hiszen az alapos szakirodalmi áttekintés hasznos lehet a témát oktatók és kutatók számára, a módszertani felvetések és megoldások tanulságul szolgálhatnak további kutatások számára, míg az eredmények és főleg az új kérdések inspirációt jelenthetnek az elitkutatások folytatására.

DUPCSIK CSABA

KÉT KÖNYV AZ ETNIKAI/NEMZETI/NEMZETISÉGI KISEBBSÉGEKRŐL

Az itt található két recenzió természetesen külön-külön is olvasható. Ugyanakkor egy érdekes kombinációban kiegészítik egymást, mivel

- mindkettő az etnikai/nemzeti/nemzetiségi kisebbségekről szól;
- mindkettő kritikusan viszonyul a magyarországi kisebbségpolitikai hagyományokhoz, s általában az etnikai/nemzeti/nemzetiségi diskurzus történelmileg domináns változatához;
- ugyanakkor elméleti előfeltevéseik és módszereik tekintetében homlokegyenest ellentmondanak egymásnak.

Leegyszerűsítve úgy is mondhatjuk, hogy míg a recenzens az egyik írásban a „konstruktivista”, addig a másik írásban a „szubsztancialista” megközelítés alkalmazásait ismerteti. A recenzens azt reméli, hogy a páros tárgyalás segítségével világossá teheti: amikor az egyik vagy a másik megközelítéssel vitába száll, az nem jelenti azt, hogy az adott megközelítést eleve, teljes egészében elvetné; az ilyen bíráló megjegyzések tehát nem jelentik, hogy „átállt a másik oldalra”.

A „másik oldalt” természetesen módszertani értelemben véve. ☺

Feischmidt Margit (szerk.) 2010. *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*, Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.

Egy ilyen terjedelmes gyűjteményes kötetet, mint az *Etnicitás – különbségteremtő társadalom*¹ nehéz igazságtalanság nélkül ismertetni. Ha a recenzens megpróbálja a 29 szerző mind a 28 írását (vagy akár csak azok többségét) röviden összefoglalni (vagy akár csak megemlíteni), akkor írása könnyen válik széteső mozaikká. Ha viszont egy gondolatmenet ívére fűzi fel recenzióját, akkor írása – túl azon, hogy elkerülhetetlenül szelektálni kényszerül a kötet tanulmányai között – könnyen abba a hibába eshet, hogy szerzője saját „rögeszméit” kéri számon az ismertetendő kötet szerzőin.

Írásomban egyfajta „kompromisszumos” megoldással kísérletezem: egy tanulmányt fogok viszonylag részletesebben tárgyalni, s ennek kapcsán (illetve az ismertetés második felében) említek, illetve idézek más cikkeket. Sajnos, korántsem a kötet valamennyi írását, amiért előre is kérem az érintettek elnézését. A fent említett, részletesebben tárgyalandó cikk a kötet szerkesztője, Feischmidt Margit bevezetője („*Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában*”, 7-29.). Az önmagában is kitűnő tanulmány „kiemelését” az is indokolta, hogy elsősorban ennek az írásnak – és a mögötte rejlő szerkesztői munkának – köszönhető, hogy a két és fél tucatnyi szerző cikkegyüttese képes „*egyetlen egységként*” (7.) működni.

Feischmidt ebben az írásában felvázolja az etnicitással kapcsolatos kurrens kutatások és megközelítések térképét, amelyen elhelyezi ezt a kötetet is. Egy olyan didaktikus leegyszerűsítéssel, amelyet a szerző nem enged ugyan meg magának, de egy recenziótól talán elfogadható: az etnicitás-elméletek utolsó mintegy fél évszázadának fő tendenciája a szubsztancialista (vagy esszencialista) megközelítéstől való távolodás. Az szubsztancializmus alatt olyan felfogást érthetünk, amely szerint az etnicitás egy jól meghatározható tulajdonság, diszpozíció, identitáselem, stb. stb. amelynek a.) megléte vagy b.) meg nem léte adott emberek esetében jól eldönthető. Az a.)-val rendelkező személyek összessége alkotja az etnikumot, „egy népet”, amely ebben a felfogásban

¹ A továbbiakban: *Etnicitás*; a külön nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

általában nem egy rendezetlen halmazt jelent, hanem cselekvőképességgel, célokkal, „küldetéssel” bíró kollektív létezőt. A szubsztancialista felfogások rendszerint a korokban meglévő (vagy igen gyakran: áhított) etnikai kategorizációkból indulnak ki, amelyeket ahistorikus módon rávetítenek a korábbi történelmi korszakokra is („népünk már évezredek óta...”). Az ilyen etnicista esszencialista beszédmódban az etnikumhoz tartozás egyrészt mintegy automatikusan kisarjad a közös nyelv, közös kultúra és a közös sors misztériumából – másrészt az etnikumhoz tartozók felelős, tudatos, értékvezérelt cselekvését is megköveteli (vagy legalábbis megkövetelné).²

A recenzens „megelégedne” egy kétosztatú skálával is,³ tehát azokat a megközelítéseket, amelyek megtették a döntő lépést a szubsztancializmussal való szakítás terén, gyűjtőnéven „társadalmi konstruktivistáknak” nevezné; „döntő lépésnek” pedig azt a szemléletet tekinti, amely szerint az etnikai csoportok és –identitások nem természetből adott jelenségek, hanem társadalmi folyamatok hozták létre, tartják fenn vagy módosítják azokat. Mint a kötet egyik kulcsmondata megfogalmazza: „*az etnikai csoportok azonban nem vannak, hanem létrehozzák őket* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]...” (12.) Kik hozzák létre az etnikai csoportokat, milyen „*etnopolitikai projektek*” jegyében, milyen „*céllal*”, milyen szituációkban – az *Etnicitás* szerzői számára ezek a legfontosabb teoretikus kérdések.

„*A szubsztancialista nyelvezet szinte automatikusan arra készítet bennünket, hogy identitást, cselekvőképességet, érdekeket és akaratot tulajdonítsunk a csoportoknak*” – idézi Feischmidt egy néhány évvel korábban született saját írását (id. 13.). Az állítással egyet tudok érteni, úgy vélem azonban, hogy a szerző túl tágra veszi azon írások körét, amelyeket – szerinte – ilyen nyelvezet jellemez. Az éppen általa felhozott példát véve: az 1990-es évek végének „*Ki a cigány?*” vitájában Ladányi János és Szelényi Iván (a továbbiakban: LSz – D. Cs.) a roma kategória szituativitása mellett érveltek, „*míg Kertesi Gábor és munkatársai* [mindenekelőtt Kemény István és Havas Gábor; a továbbiakban: KKH – D. Cs.] *a társadalomtudományi realizmus... álláspontját*

² Hasonló kettősséget tapasztalhatunk egyébként számos más, politikai ideológiaként is funkcionáló, vagy politikai ideológiák alátámasztására is használható szubsztancialista megközelítésnél.

³ Feischmidt tipológiája ugyanis ennél kidolgozottabb, a recenzens azonban – mély sajnálkozással, de – terjedelmi okokból lemondott ennek részletesebb ismeretetéséről.

képviselték...” (14.) Leegyszerűsítve: a „realizmus” jelen esetben még nem azonos a szubsztancializmussal, de már egy rossz lépést jelent ebbe az irányba. Folytatva az idézetet: „*Ezzel együtt a két álláspont nem különbözött olyan nagyon egymástól, mint azoknak a kvalitatív kutatók[na]k a szemléletétől, akik pont erre a momentumra fókuszálnak: hogyan lesz valaki mások szemében cigány, miközben pedig magát nem tekinti annak.*” (14.) Véleményem szerint azonban a két megközelítés a realizmus/konstruktivizmus elméleti dimenziója mentén *egyáltalán nem különbözött* egymástól. Mind LSz, mind KKH a „cigány” kategória „csináltsága” mellett érvelt, mindketten abból indultak ki, hogy a nem roma környezet konstrukciójáról van szó, mindkét álláspont szerint nem a „rasszjegyek”, nem a nyelv vagy a kultúra „objektív” sajátosságai határozzák meg azt, hogy valakiből roma lesz, hanem a külső környezet minősítése. LSz és KKH abban is egyetértenek, hogy „a környezet minősítését” nem csak a (potenciális) minősítettek társadalmi pozíciója határozza meg, de a minősítő pozíciója, illetve azon szituáció jellege is, amelyben ez a minősítés létrejön.

Nem véletlenül lepődött meg az előbbi szerzőpár, amikor az utóbbiak részéről heves bírálatot kaptak. Kertesi azonban módszertani jellegű kifogásokkal élt, mint kifejtette: teljesen hasonló problémákkal találkozunk *minden más társadalmi kategória kapcsán is*. Ha viszont nem akarunk megállni a „*minden társadalmi konstrukció, még a »társadalmi konstrukció« fogalmának konstrukciója is*” típusú, egyébként tartalmilag helyes általánosításánál, akkor mégis kísérletet kell tennünk arra, hogy meghatározzuk annak a populációnak a körét, amelyre a minket érdeklő kategória hatálya kiterjed.

Véleményem szerint ebből nem az következik, hogy KKH „*a társadalomtudományi realizmus álláspontját képviselte*”, tehát hogy a fent leírt módon esszencializált létezőnek tekintették a romák/cigányok csoportját. KKH szerint sem korrekt, hogy a többség, az önidentifikációt figyelmen kívül hagyva, emberek tömegét címkézi „cigánynak” – de, tették hozzá, szociológusként magunkat csapnánk be, ha vizsgálatunk során figyelmen kívül hagyjuk ezt a kategorizációt. Álláspontjuk „csak” azt jelentette: *ha* mondjuk *országos reprezentatív vizsgálatot akarunk végezni*, akkor valamilyen kritériumrendszer alapján, de meg kell határozni azon populáció körét, amelyre kiterjed a vizsgálni kívánt kategória. KKH szerint *meg is lehet határozni* ezt a kört⁴

⁴ Kertesi hangnemének ingerültségét az válthatta ki, hogy míg ők kifejeztek, komoly erőfeszítéseket tettek a meghatározási és mérési problémák megoldására, addig LSz észéje „közös

– a meglehetősen tág hibahatárok között,⁵ amelyekbe pedig nem csak mintavételi és mérési problémákat, hanem a konstrukció szituativitásából és változékonyságából adódó bizonytalanságokat is „beleszámították” (pontosabban: becsülték).

KKH tehát kimerevíti egy dinamikus, erősen szituációfüggő folyamat mozgóképének egy kockáját, mivel úgy véli, hogy választott módszerével csak ilyen módon képes a jelenséget megvizsgálni – ha nem tévedek, ezt a leírást Feischmidt Margit is el tudja fogadni. Ő ugyanakkor kritizálja ezt a megközelítést, mivel szerinte „*a csoport vizsgálata*” óhatatlanul a fent leírt értelemben vett szubsztancialista megközelítéshez vezet (vagy legalábbis vezethet). Feischmidt – vagy például az általa hivatkozott Brubaker – érvelése alapján a „csoportizmus (groupism)” ilyen „*hatásait elkerülendő, csoportok helyett kategóriákkal kell dolgozni*” (13.). Feischmidt mintha nem fogadná el, hogy „*a csoport vizsgálata*” nem okvetlenül jelent szubsztancializmust, jelentheti „pusztán” azt is, hogy próbáljuk meghatározni (megbecsülni) egy kategória tipikus, rendszeresen visszatérő és/vagy jellemző használati körét. Hogy ezáltal a kategória használata hozza létre a csoportot, amelyet állítólag leír? Persze: „*a megértés céljából... a valóságba bele kell értenünk a valóság társadalmi reprezentációját, pontosabban ezen reprezentációk harcát... A harc célja olyan hatalom kizárólagos birtoklása, amelyből lehetséges láttatni és elhitetni, megismertetni és elismertetni, egyszóval kikényszeríteni a társadalmi világ legitim definícióját, azáltal pedig csoportokat teremteni és csoportokat megszüntetni. [Amikor]... a társadalmi világ egyfajta szemléletét... sikerül elfogadtatni egy csoport egészével, akkor ezek az elvek létrehozzák a jelentést és a jelentésről szóló közmegegyezést különösen a csoport azonosságáról és egységéről; ez pedig már a csoport azonosságának és egységének ténye*” – fogalmaz például Bourdieu.⁶

nevezőre” vonta őket más, ugyanezen kérdést teljesen reflektálatlanul, mellékesen kezelő adatfeldolgozásokkal. Mindezzel természetesen csak magyarázni kívánom a vita kialakulását, illetve annak hangnemtét, nem pedig minősíteni.

⁵ A 2003-as vizsgálatban például Kemény István és munkatársai „520 ezer és 650 ezer között” adták meg azok számát, akiket nem roma környezetük cigánynak minősített (Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella [2004] *A magyarországi cigányság, 1971–2003*, Budapest: Gondolat – MTA ENKI, 11–12. o.)

⁶ „Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez.” ford. Dardák Tibor, *Szociológiai Figyelő*, 1985/1. sz. 7-22. o

Nem létezhetnek azonban olyan helyzetek, amikor a kutató „*nem felejt el*” Bourdieu figyelmeztetését,⁷ de kénytelen nyitott szemmel belesétálni a csapdába? Nem lehet, hogy például a „csoport” kategóriája és a „kategória” kategóriája közötti választást nem annyira metaelméleti megfontolások, mint inkább *kutatási célok* határozzák meg? Márpedig különböző társadalomkutatók különböző kutatási céljai *rendszerint alkotnak* a társadalomtudományi üzemen⁸ belül. Ez azt is jelenti, hogy nem szükséges minden kutatásnak, minden publikációnak a lehetséges elméleti problémák teljes körére reflektálnia (ami valószínűleg nem is lehetséges).

Feischmidt így fogalmazza meg az általa is preferált megközelítés sajátosságait: „*a mindennapi interetnikus találkozási helyzeteket vizsgálva Kolozsváron az etnicitás érzékelésének és megvalósításának négy módját azonosítottuk: az elkerülést vagy tabusítást, az ugratást vagy viccelődést, a konfliktus és az etnikailag megjelölt alternatívák közötti választást. Ezek a kommunikációs és rituális formák azok, amelyek meghatározzák, pontosabban inkább mederben tartják, hogy az etnikai különbség miként manifesztálódhat egy multietnikus társadalom mindennapjaiban*” (13.) A szerzőnek valószínűleg teljesen igaza van abban, hogy egy ilyen vizsgálattal egészen más minőségű ismereteket szerezhetünk, mint – példának okáért – egy országos reprezentatív vizsgálattal. Viszont az ilyen utóbbi vizsgálatok (vagy a mindennapi kategóriarendszerekből merített, igen gyakran hallgatólagos előfeltevések) nélkül semmit sem tudunk arról, mennyire általánosíthatóak az így nyert tapasztalatok Erdély vagy a Kárpát-medence egészére nézve (vagy akár Kolozsvárra nézve, az olyan interetnikus találkozási helyzetekben, amikor nincs „jelen” kutató pillantás).

Vagy egy másik példát véve az országos vizsgálatok és esettanulmányok egymást kiegészítő jellegére: a Kemény István vezette 2003-as vizsgálatban résztvevő Janky Béla

⁷ „*A tudomány, mely azzal büszkélkedik, hogy ő ajánlja a leginkább valóságra alapozott ismérveket, jól teszi, ha nem felejt el, hogy nem tesz egyebet, minthogy az osztályozások harcának egy állapotát rögzíti...*” l. m. 11-12. o.

⁸ Az egyszerűség kedvéért használtam ezt a régi metafórákat, bár talán helyesebb lenne *nem üzembről* beszélni, *hanem* egy decentralizált, sőt dezorientált *holdingről*, ahol rengeteg a felesleges párhuzamosság, az információhiány, szervezetlenség és belső rivalizálás is. (ld. még ezen folyóiratszám bevezető cikkét).

úgy találta,⁹ hogy összefüggés mutatható ki a „cigánynak minősített” nők termékenységi mutatói és szegregáltságuk mértéke között. Egy ilyen országos vizsgálat csak hipotézisekkel állhat elő arról, hogy mivel magyarázható ez a korreláció, illetve, hogy tudatosítják-e, és ha igen, akkor hogyan értelmezik az összefüggést maguk az érintettek – erre a kvalitatív esettanulmányok alkalmasabbak. (Félreértés ne essék: a komplementaritást hangsúlyozom, s nem gondolom, hogy bármelyik megközelítés „episztemológiai értelemben alárendelt” jelentőségű lenne a másikhoz képest).

Ilyen, két észak-magyarországi kistélepülésen végzett esettanulmányról számol be például az *Etnicitás*-ban olvasható egyik írás (Durst Judit: „*Gondolom, hogy cigányok... ennyi gyerekekkel...« Etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján*”, 173-194.). Durst tanulmányában a fent említett összefüggést nem pusztán azzal magyarázta, hogy mondjuk „*e szegény családok számára már a saját termékenységük feletti kontroll gyakorlásának is elveszett az értelme*”¹⁰, hanem megmutatja, hogy az önbecsülés és presztízs milyen ideológiái kapcsolódnak az ilyen termékenységi mintákhoz (187-189.). Nem valamilyen szubsztancialista módon felfogott „ősi cigány kultúra értékeiről” van szó, hanem a mindennapok interetnikus viszonyait „megideologizáló” általánosításokról, a többségi sztereotípiák pozitív átértelmezési kísérletéről: „*Mi nem hajintjuk a kukába a gyerekeinket, mint a parasztok. Azok önzők, csak magukra gondolnak... Mi szeretjük a kisbabákat... Ez a különbség cigány meg paraszt között... A cigány szereti a nagycsaládot. A vályogvetés, muzsikálás meg a gyereknevelés a cigánytól származik. Mi ezt hoztuk magunkkal, erre vagyunk büszkék*” (id. 188.)

Durst Judit cikke érzékletes betekintést nyújt abba is, mit is jelent a gyakorlatban az az elvontnak tűnő tétel, mely szerint „a »cigány« kategória jórészt többségi konstrukció: „*A K.-ékat kérdezed? Halványlila gőzöm sincs, hogy cigányok-e, de én annak veszem őket... Miért? Csak meg kell nézni, milyen körülmények között élnek. Az apa munkanélküli, ráadásul annyi gyerekük van, mint a nyú... Gondolom, hogy cigányok, ennyi gyerekekkel...*” (id. 183.)

⁹ Janky Béla (2005) „A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében”, *Beszélő*, 1. sz. 72–77. o.

¹⁰ Ladányi János – Szelényi Iván (2004) A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata, Budapest: Napvilág, 66. o.

A fent leírt lokális diskurzusok kontextusaként nemzeti, regionális és globális diskurzusokra is figyelemmel kell lennünk. Az utóbbival foglalkozik Melegh Attila tanulmánya („*Nacionalizmusok és etnicitások globális kontextusban. A különbségek megértése a globális hierarchiák szociológiájában*”, 126-140.). Melegh tézise szerint „a Nyugat” fogalmazta meg elsőként a saját kulturális felsőbbrendűség-érzetét megerősítő, másokat lealacsonyító ideológiákat, mint a rasszizmus, a nacionalizmus vagy a többségi etnikai ideológiák (a szerző szinte már szinonimaként használja az ilyen kifejezéseket,¹¹ amelyeket a továbbiakban ideiglenes gyűjtőnévként a „*raszna ideológiákként*” fogok emlegetni).

Melegh szerint a regionális, nemzeti és lokális „*raszna*” – így is – a Nyugat-dominálta globális diskurzus helyi vetületei; annak termékei, hogy a helyi elitek (vagy az elit-státusra igényt tartó csoportok) utánozni próbálják a nyugati mintát. „*...A nacionalizmust nem érthetjük meg másképpen, csak a globális hierarchikus terekbe való helyezkedés játszmájaként. (...) ...a nacionalizmusok a koloniális-kapitalista rendek hierarchiáiban kialakított intézményesült kognitív perspektívák. (...) ...a nacionalizmusokat a koloniális diskurzusok hozták létre a 19. század második felében vagy éppen a 20. században. Ez a kitétel már csak azért is fontos, mert a történeti és történeti-szociológiai vizsgálatok mind a mai napig nem tudták valósan összekapcsolni az imperializmus és a nacionalizmus kérdését olyan területeken (például Kelet-Európában), ahol nem volt tengereken átnyúló globális gyarmatosítás – holott ettől még az összefüggés létezik.*” (130.)

Lehet, hogy létezik az összefüggés, de ezt a szóban forgó tanulmánynak nem sikerült meggyőzően bizonyítania. Melegh konstrukciója ugyanis inkább megérdemelné a „szubsztancialista”¹² minősítést, mint a fent említett példák; érvelése történelmietlen, és

¹¹ Amit eleve tévedésnek tartok: a nacionalista megközelítés egésze nem azonos annak kirekesztő, etnicista, igen gyakran a tekintélyelvűséggel és rasszizmussal társuló irányzataival; ezek összemosása tehát nem (csak) politikai, de szűkebben vett társadalomtudományi szempontból sem helyeselhető.

¹² Egy példa: a nyugati „*raszna*” jellemzésekor dualizmus kori magyar liberális nacionalista szövegeket éppúgy idéz (131.), mint két világháború közötti olasz fasiszták megnyilatkozásait (134.) vagy kortárs kelet- és dél-európai attitűdvizsgálatok (137.) eredményeit.

gyakran téves is.¹³ Egy, a tanulmány fő gondolatmenetét érintő példa: a modern nacionalizmus Európában (és nem csak annak nyugati felében) a 19. századnak nem a második, hanem az első felében született. Ez nem csak kisebb jelentőségű, kronologikus tévedés: ugyanis ekkor még, tehát a „szentszövetségi” Európában a nacionalizmus egyértelműen emancipatorikus, kritikai, nemegyszer forradalmi ideológia volt, mind hívei, mind ellenfelei számára. A 19. század első felének francia, német, lengyel, magyar, olasz vagy görög nacionalizmusa a korabeli demokrata, liberális vagy szocialista mozgalmak potenciális, gyakran tényleges szövetségesének számított. (Az 1830-as francia forradalmat ábrázoló képeken még problémátlanul egymás mellett szerepelhetett a forradalmárok jelképeként a trikolor és a vörös zászló. A festők azonban később azt a jelenetet is megörökítették, amikor Alphonse de Lamartine, romantikus költő és republikánus politikus, az 1848 februári forradalom napjaiban elutasította a vörös zászlót, mondván, hogy az „a vért és a terrort szimbolizálja” – jelezve, hogy átléptek egy eszmetörténeti korszakhatárt.)

Melegh Attila megközelítésével az a legnagyobb probléma, hogy még a megfontolásra érdemes felismeréseit is szinte azonnal – és rendszerint jogosulatlanul – *abszolútizálja*, illetve időben és térben (szimbolikus és földrajzi térben egyaránt) *túláltalánosítja*. Egy fejtegetésében például összekapcsolja a romákkal kapcsolatos diskurzust és a különböző termékenységi ideológiákat. Melegh azonban ezt a kapcsolatot 1.) kizárólag a cigányellenesség, és 2.) a Nyugat által dominált globális diskurzus szemszögéből fogalmazza meg: „A II. világháború után a termékenység kérdése

¹³ Egy másik, a tanulmány egésze szempontjából marginális, de tünetértékű példa: „Kelet- és Dél-Európa az a két térség, amely egyrészt nagyobb számban bocsátott ki [ki]vándorlókat a 20. század első felében zajló agrárválság következtében...” (137.) A térség az 1890-es évek kezdetétől 1914-ig bocsátott ki nagyobb számban migránsokat; *ebben a korszakban* Magyarországon (is) a mezőgazdaság, akár a gazdaság egésze, éppen prosperált. Az más kérdés, hogy a szélsőségesen egyenlőtlen nagybirtokrendszert már a korabeli diskurzusokban is rendszeresen bírálták, mint a „kitántorgás” egyik fő okát. A magyar földkérdés azonban az egész, az 1848-as jobbágyfelszabadítástól az 1945-ös földreformig terjedő korszakban a magyar társadalom egyik fő feszültségforrása volt – a „válság” kifejezést intenzívebb és látványosabb eseménysorokra tartanám fenn (mint például az 1930-as évek válságára, amikor azonban a magyarországi kivándorlás viszonylag csekély volt, és nem az agrárnépességet jellemezte). Másrészt, nagyjából a fenti időhatárok között a balkáni térségből is milliók vándoroltak ki – pedig itt a kisbirtokrendszer volt jellemző.

mindinkább háttérbe szorult először Európában, mára pedig az egész világon. A termékenységi magatartásban lévő különbségek nagymértékben lecsökkentek, és így egyre kevésbé alkalmasak közösséghatárok meghúzására és a kizárások diszkurzív megindoklására. Kelet-Európában talán a cigányellenesség az utolsó ilyen kísérlet, ahol a termékenységi magatartásra való hivatkozással lehet kontroll után kiáltani olyan félperifériás gazdasági szerkezettel bíró, rendkívül rossz munkaerő-piaci körülményekkel küszködő piaci országokban [sic – D. Cs.], amelyek »európainak« és »fehérek« tekintik magukat.” (136.) A „cigányok túlszaporodnak minket”-típusú paranoia azonban „alig” félszáz éves, míg a cigányellenes ideológiák – amelyekben amúgy sem ez az egyetlen, de még csak a legfontosabb motívum sem – sokkal mélyebb gyökerekre nyúlnak vissza. Ha a szerző – akár a népesedési diskurzusok, akár más érvek felhasználásával – azt sugallja, hogy a romákkal szembeni előítéletesség a Nyugat-dominálta globális népesedési diskurzusokból importálva jelent meg Magyarországon, akkor ezzel érvelése egészét hiteltelenné teszi.

Még egy utolsó megjegyzés erejéig: véleményem szerint is létezik egy kolonialista stb. globális diskurzus, amelyet – mint egy jellegzetesen kapitalista szférát – az eszmék túlkínálata jellemez; s az is igaz, hogy a lokális elitnek szerte a világból szívesen látogatják ezt a „piacot”, ha saját (akár csak viszonylagos) felsőbbrendűségüket alátámasztó eszmékre támad igényük. Egyrészt viszont alapvető tévedésnek tartom *minden* helyi kirekesztő ideológiát ezen, a Nyugat által dominált diskurzus bűnének betudni. Másrészt, meggyőződésem szerint több más Nyugat által dominált globális diskurzus létezik, s ezek egyike éppen a „*rasznákkal*” szembeni kritikák termelésével és világméretű elosztásával foglalkozik.

Érdemes felidézni az *Etnicitás* egyik esettanulmányát, amely első pillantásra csak az etnikus táncművelés egyes megnyilvánulásairól szól (Kovács Nóra: „A csárdás és a kóló: az etnicitásról táncantropológiai megközelítésben”, 431-441. o.). Egy amerikai balkáni néptánc tábortól végzett vizsgálatról volt szó, ahol kiderült: a túlnyomórészt legalább diplomás résztvevők (például a férfiak 44%-a PhD-fokozattal rendelkezett) 2 azaz két százalékának volt valamilyen balkáni származása; a legnagyobb csoportot, 40%-kal a fehér angolszász protestánsok alkották. „Ezeknél az adatoknál is többet kifejez azonban az, amit és ahogyan a megkérdezettek etnikai hátterükről vagy annak hiányáról mondtak. Több interjú során kiderült: a megkérdezettek röstellik, hogy nem rendelkeznek »különleges« etnikai háttérrel. Ez a fehér angolszász protestánsok leszármazottainál volt

a legszembeszökőbb. Többen egy-egy nagyon távoli felmenőre való hivatkozással próbálták maguknak színes etnikai hátteret rajzolni” (440.). Ez a történet természetesen nem bizonyít semmit, de anekdotikus szinten számomra a „rasznaival” szemben kritikus nyugati tradíció meglétére utal. Tágabb értelemben pedig ez a tradíció képezi az *Etnicitás* szerzőközössége intellektuális hátterét is.¹⁴

Az *Etnicitás* általam használt rövid címe tulajdonképpen megtévesztő, mivel a kötet bevallottan nem „az etnicitással”, hanem a *kisebbségi* etnicitással foglalkozik (nem lehet véletlen, hogy a szerkesztő levelezésében az alcímet használta rövid címként). Mint Feischmidt Margit a kötet első mondatában megfogalmazza: „*Könyvünk az etnikai kategóriákkal jelölt kisebbségek és a jelöletlen többség viszonyának, a köztük történő különbségtétel társadalmi gyakorlatainak, az identitáspolitika diskurzusainak társadalom- és kultúratudományi megközelítéseit mutatja be.*” (7.) A recenzens, szembesülve a hozzávetőleg 50 ív terjedelemmel, amelynek csak az egyesített irodalomjegyzéke¹⁵ 45 oldalas, elbátortalanodva veti csak fel a vizsgálódás irányának lehetséges kibővítését. Ugyanakkor mégis érdemesnek véli megjegyezni, hogy a „*jelöletlen többséget*” talán érdemes lett volna, legalább időnként mint „*etnikai kategóriákkal jelölt*” csoportot is szemügyre venni. Ha ugyanis felvetjük, hogy a *kisebbségi kategóriák konstruáltak*, sokkal *differenciáltabbak*, mint ahogy azt a konstrukció élénk állítja, és messze nem olyan „ősiek”, sőt, időnként *kifejezetten modern* jelenségek – akkor nem lehet eléggé hangsúlyozni azt sem, hogy a mindenkori többséget jelölő kategóriákkal pontosan ugyanez a helyzet. A kétféle konstrukciót már csak azért is érdemes együtt kezelni, mert szorosan össze is függenek. Mint a kötet egy – korábban csak részben idézett – mondata megfogalmazza: „*Az etnikai csoportok... nem vannak, hanem létrehozzák őket [kiemelés az eredetiben – D. Cs.], méghozzá két módon, »belülről«, azáltal, hogy a csoport tagjai reprodukálják a csoport képzetét és a hozzá való tartozásukat, és kívülről, a környezet kategorizációs, klasszifikációs tevékenysége révén.*” (12.) A kívülről történő kategorizáció pedig mindig visszaható hatályú: „*hogy kik vagyunk mi, többségiek? Hát mi vagyunk azok, akik nem kisebbségiek.*”

¹⁴ Félreértés ne essék: a recenzens egyáltalán *nem* kritikai éllel tette ezt a megjegyzést.

Neki ugyanis, ha van egyáltalán, akkor ugyanez a háttere.

¹⁵ Talán érdemes szövé tenni a szerkesztői munka jellemzéseként, hogy egyáltalán készült egyesített irodalomjegyzék.

Ha a *globális* diskurzus kontextusába helyezzük, akkor kizárólag a konvenció határozza meg, hogy a „magyarokat” *nem* tekintjük egy „*etnikai kategóriákkal jelölt kisebbségnek*” Magyarország jelenlegi határain belül is. Hiszen, egyrészt, a tényleges glóbuszhoz képest a „magyar glóbusz” tényleg kicsi. Másrészt: a nacionalizmus politikailag a szélsőségesek felé hajló, etnicista és kirekesztő irányzatai kénytelenek azzal szembesülni, hogy de facto kisebbségben vannak az általuk képviselt csoporton, jelen esetben a magyarokon belül (bár ezt egy jól alkalmazott, és más ideológiáknál „bevált” élcsapat-felfogással kezelni lehet). Végezetül azt se felejtjük el, hogy ezen etnikum jelentős része Trianon óta a szó minden értelmében kisebbségi, akiket a „nemzeti” diskurzusokban elterjedt szemlélettel „magyarabbnak” szokás tekinteni, mint a Magyarországon élőket (lásd Feischmidt Margit és Zakariás Ildikó tanulmányát, amelyre később még visszatérek). A fent körülhatárolt irányzatok tehát többszörösen is hajlanak arra, hogy „kisebbség”-tudatuk legyen, illetve, hogy kritikusan viszonyuljanak a Nyugathoz, kapitalizmushoz, globalizációhoz, egyáltalán, a modernizációhoz. Mivel az ilyen ideológiák már eddig is zavarba ejtő kreativitással alkalmazták a kritikai elmélet egyes elemeit¹⁶ – hipotézisem szerint csak idő kérdése, mikor fedezik fel ilyen célra a fent említett „raszna”-kritikákat.¹⁷

Eröss Gábor cikke („*Etnicitás a külvárosi iskolákban. A francia szociológia felismerései – magyarországi párhuzamok és tanulságok*”, 67-78.) megismétli a szerző korábbi írásaiban kifejtett álláspontját,¹⁸ mely szerint a magyar roma gyerekek iskolai vesszőfutását *nem* (elsősorban) az előítéletesség és az etnikai diszkrimináció okozza. Bár véleményem szerint ezt a kategorikus állítást erősítene némi árnyalás és lehatárolás, sok

¹⁶ Például a „*cigányoknak más a kultúrája*”-tézis eredetileg emancipációs, a kulturális sokszínűséget helyeslő, a kisebbségi csoportok elismerését támogató megközelítésként kezdte – ma már azonban éppolyan „jól” fel tudják használni az integráció- és egyenlőség-ellenes ideológiák is.

¹⁷ A folyamat talán már el is kezdődött; tanulmányozása viszont, elismerem, nem könnyű feladat. Kemény István visszaemlékezései szerint az 1960-70-es évek fordulóján egyfajta „próbatétel” volt, hogy a szociológus-jelölteket romákhoz küldték ki egy kérdőívvel – tartok tőle, hogy manapság a mély- és mélyebbmagyar szubkultúrák vizsgálata jelenthet hasonló kihívást a társadalomkutatók számára.

¹⁸ Pl. Eröss Gábor – Gárdos Judit (2008) „Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola?” in: Eröss Gábor – Kende Anna (szerk.) *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*, Budapest: L'Harmattan, 49–81. o.

szempontból igaza van, és az Eröss által tartott francia „tükörből” is ez rajzolódik ki: a probléma oka elsősorban az iskolarendszerben keresendő. Eröss nem fogalmaz ilyen nyersen, de eredményeit így is lehet interpretálni: a magyar iskolarendszernek sem az előítéletessége, hanem az intézményesült inkompetenciája okozza az igazi problémát. Utóbbi alatt azt értem, hogy nem tud mit kezdeni azon rétegekkel – amelynek tagjai egyébként nem „csak” a romák közül kerülnek ki – amelyek nem rendelkeznek „kellő” társadalmi-kulturális tőkével.

Papp Z. Attila tanulmánya („*Hatékonyág vagy méltóság. A kisebbségi oktatás változatai és kihívásai*”, 79-95.) – sok egyéb érdekes meglátása mellett – mintha a fenti gondolatmenetet folytatná, amikor az oktatási újratermelési folyamatok lassan változó, hosszútávú következményeire hívja fel a figyelmet. A cikke összehasonlítja egy sor európai ország kisebbségi oktatását, s ennek során kutatásokat idéz, amelyek szerint „*az azonos bevándorló csoportokhoz/etnikumhoz tartozók közel azonos módon teljesítettek a különböző nyugat-európai országokban... [illetve] ez a szint közelít az általuk elhagyott országuk eredményeihez is. Ami tehát a befogadó országban »etnikainak« tűnik, valójában a kibocsátó ország rendszerspecifikus következménye*” (85.). Ezek a „*rendszerspecifikus következmények*” tehát a jelek szerint még az adott oktatási rendszert – és az annak keretét adó társadalmi rendszert – *elhagyók* második generációjának teljesítményét is meghatározzák.

Ha már egy társadalmat elhagyókról volt szó, érdemes ebből a nézőpontból Nyíri Pál írását („*Egy transznacionális »közvetítő kisebbség«: kínai vállalkozók Magyarországon*”, 141-151.) is elolvasni. Nyíri ugyanis azt bizonyítja, hogy egy ország fizikai elhagyása sem jelenti okvetlenül azt, hogy kivonulunk az adott ország társadalmából is. Egyes kutatók „*kimutatták, hogy az Egyesült Államokban élő karibi és fülöp-szigeteki migránsok társadalmi, gazdasági és politikai kapcsolatai eredeti hazájukkal nemcsak hogy nem szakadtak meg, de egyes esetekben intenzívebbé váltak, mint mielőtt elhagyták volna azt.*” (143.) A kivándorlók ugyanis jelentős eséllyel tesznek szert olyan társadalmi tőkére, amellyel kedvezőbb pozícióba kerülhetnek korábbi hazájukban, mint a kivándorlás előtt – ha úgy tetszik: sikeresebben „integrálódhatnak” –, míg új hazájukban nagy eséllyel még a második-harmadik generációjuk is hátrányokkal fog küzdeni.

Nyíri Pál korábbi írásaiban¹⁹ kimutatta, hogy a magyarországi kínai közösség egy klasszikus kolonialista diskurzusban jeleníti meg magát és környezetét, csak éppen fordított szereposztásban, mint a nyugati diskurzusok (tehát *magukat* látják a civilizáció hordozóinak a bennszülött magyarok elmaradott világával szemben). Szóban forgó cikkében azonban Nyíri máshová helyezi a hangsúlyt, és a következő tanulságokat vonja le: „*A kínai migránsok által Magyarországon felhalmozott társadalmi tőke szinte kizárólag Kínában, illetve a kínai diaszpórában kerül felhasználásra...*” (151.) A helyzet több mint nyomasztó, nem „csak” a kínaiakhoz való viszony miatt, hanem a magyar társadalom általános *integrációs hajlandóságának és képességeinek tüneteként is.* „*Magyarország átvette ugyan az Európai Unió kisebbségi, migrációs és »integrációs« diskurzusát, ám nem tud mit kezdeni egyetlen nagyobb számú, látható migráns etnikumával, amely ráadásul megfelel az önellátó, produktív és – viszonylag – magasan képzett migráns neoliberais ideáljának, amelyet az EU is előtérbe helyez. Magyarországnak nincsenek »problémás« bevándorló etnikumai, ám ahelyett, hogy ebből éltanulóként előnyt kovácsolna és igyekezne »integrálni« a transznacionális kínai üzletembereket... – ami nem azt jelenti, hogy bármit is tenne az alacsony bérű vendégmunkások vagy az állástalan menekültek helyzetének javításáért. ...a magyar politika és közbeszéd... senkit sem kíván integrálni.*”²⁰ (151.)

A magyarországi migránsok messze legnagyobb csoportját, mint ismert, a környező országokból áttelepült magyarok alkotják. A hivatalos politikai retorika és a szociológiai „papírforma” – tehát a nyelvismeret, a kapcsolati tőke gyakori megléte, stb. – gyors és zökkenőmentes integrálódást „ígér”. Feischmidt Margit és Zakariás Ildikó tanulmánya („*Migráció és etnicitás. A mobilitás formái és politikái nemzeti és transznacionális térben*”, 152-169.) azonban erről a területről is lehangoló képet fest. Pontosabban: a klasszikus szociológiai kutatások szerint a betelepült magyarok tényleges integráltságának mértéke széles skálán mozog, a sikersztoriktól kezdve a marginalizálódásig. Az a lehangoló, ahogy a saját helyzetüket látják és ahogy megfogalmazzák: „*a diskurzív tér sokkal szűkebb... azok a kutatók, akik a narratívákat vizsgálták, csak a sérelmek és az arra érkező nacionalista válaszok narratíváját találták.*”

¹⁹ Pl. Nyíri Pál (2002) „Párhuzamos globalizáció. Kínaiak Magyarországon” In: Kovács János Máttyás (szerk.) *A zárva várt Nyugat: Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest: Sik, 138–166. o.

²⁰ Az utolsó két félmondatot, stílárís okokból felcseréltem – D. Cs.

(168-169.) S mindezt nem valami „ősi magyar panasz kultúra” szubsztancialista feltevése miatt, hanem mert, sarkítva fogalmazva, a magyar társadalom nem „csak” a romákkal és nem „csak” a kínaiakkal szemben elzárkózó. A környező országokból bevándorló magyarok, akik egyszer már elhagytak egy társadalmat, amelybe nem tudtak integrálódni,²¹ tökéletesen „leveszik” ezt az elutasítást. Akár áttörtek az elutasítás falán, akár nem, tapasztalataikat nem tudják másként tematizálni, mint azon sérelmi nyelvezet segítségével, amelyet számukra a nemzeti diskurzus Trianon óta kiutalt.

„Ezen a ponton egy paradoxonnal kell szembenéznünk: a migráns narratívák nacionalizmusa és etnikai fundamentalizmusa ellentmond ugyanis a migrációs formák és a migráció strukturális hatásainak legfontosabbjaként megállapított transznacionalizmusnak. (...) Az ellentmondást nem tudjuk feloldani, mivel az... a jelenség lényegéhez tartozik. A Kárpát-medencében létrejött transznacionális mozgások és kapcsolódások sajátossága az, hogy egyfelől strukturális szinten valóban a nemzetállami politikák és logika ellenében hatnak, másfelől viszont olyan narratívákat hívnak elő, amelyek a nacionalizmus, sőt az etnikai fundamentalizmus diskurzusába illeszkednek” (169.) – állapítják meg érezhető és érthető lehangoltsággal a szerzők. Természetesen nem „vigasz”, de segítheti a megértést, ha tudatosítjuk: Magyarországon a tényleges helyzet az élet legkülönbözőbb területein, a családi és nemi szerepektől a bűnözés percepcióján át a szociális helyzetig rendszeresen „jobb”, nyitottabb, változatosabb, modernebb stb., mint ahogy azt pusztán az erről szóló diskurzusok alapján képzelnénk. (S éppen ezért e sorok szerzője mégsem zárná ki eleve a „magyar panasz kultúra” kategóriáját a vizsgálatra érdemes területek listájáról...)

Vidra Zsuzsanna és Kriza Borbála írása („A többség fogságában – kisebbségek médiareprezentációja”, 392-406.) a magyarországi kisebbségek – elsősorban a romák – médiában való megjelenését vizsgálja. Hagyománykövető megközelítésről van tehát szó,

²¹ Ennek megállapítása nem jelent minősítést, nem jelenti azt, hogy rámutathatnánk a „felelősre”. A gyakorlati következményeket tekintve teljesen mindegy, hogy ez az „integrálhatatlanság” „a magyar közösség önszegregációra való hajlamából, a román nyelvi és kulturális kompetencia hiányából és az etnikai hálózatokba való bezártság tényéből következik” (Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária interpretációját id. 160.), vagy a román többség és/vagy állam [a szóban forgó cikk főleg a romániai magyarokkal foglalkozik] elutasítása miatt következett be. Gyaníthatóan az ebből a szempontból amúgy is hasonló kultúrák egymást gerjesztő vonásairól lehet szó.

de ez teljesen jogos, mivel az első ilyen vizsgálatok óta a magyarországi média – és a társadalom – szerkezete gyökeresen átalakult, másrészt az utolsó évtizedek vizsgálatai a romák reprezentációjának kezdődő átalakulását jelezték, s rámutattak a tendencia követésének szükségességére. A szerzők, bár jól látják a klasszikus kvantitatív tartomelemzés gyengeségeit is, nem „váltanak át” mindenestül az új típusú kvalitatív, interpretatív elemzésekre sem – mivel azok problémáival is tisztában vannak. „Az egyik legelterjedtebb módszer a kritikai diskurzuselemzés, amely a latens (például rasszista) jelentések feltárására is alkalmas... Ugyanakkor természetesen ennek a módszernek is megvannak a korlátai. Mint minden kvalitatív módszer esetében, itt sem tudunk okozati összefüggésekre választ adni, továbbá fennáll annak a veszélye is, hogy a kutató »túlinterpretálja« a szöveget saját, szubjektív értékei alapján. ...[Az ilyen, a] posztkolonializmus elméleteiből kinőtt kvalitatív kutatási módszerek arra is alkalmatlanok, hogy a megbízhatóság és a megismételhetőség kutatási kritériumainak megfeleljenek... A kritikai diskurzuselemzés legfőbb kritikája pedig azt kifogásolta, hogy... [az ilyen kutatások] által vizsgált mikro- (szöveg) és makro- (társadalmi) közeg között lévő köztes szintet nem kutatja. Így ez a módszer figyelmen kívül hagyja a média tartalmakat előállítókat, valamint a befogadó és fogyasztó közösséget” (394.)

Az eredmények interpretálásakor és összehasonlításakor ismét visszatér a „francia párhuzam”: a magyar sajtóénál *kisebbségi arányt* a kisebbségi tárgyú cikkek terén kizárólag a francia, „szintén kisebbségek nélküli média” (406.) produkált (3%, míg a magyar érték 4%).²² A kiegészítő kvalitatív diskurzuselemzés legfontosabb tanulságát pedig a „kódolt” beszédmód, a sugallt és rejtett beszédmód gyakorisága jelentette (405-406.) Bár, ismétlem, önmagukban fontos eredményekről van szó, itt ismét hiányérzetem támadt: a nyomtatott sajtó elemzését érdemes lenne az online sajtó, vagy még inkább a nem szerkesztett, de nyilvános internetes fórumok vizsgálatával kiegészíteni. Hipotézisem szerint erre, a nyilvános diskurzusok formálásában mind nagyobb szerepet játszó szférára nem éppen a „kódolt” beszédmód jellemző (hiába, hogy folyamatosan ebben az

²² Az *Etnicitásban* is többször visszatér, hogy a globális kolonialista diskurzusnak gender- aspektusa is van (magyarán: aki egyszer már diszkriminál másokat, az nagy valószínűséggel a nőket is diszkriminálja). A két, egyébként valóban kapcsolatban álló tendencia azonban szét is válhat egymástól: a Vidra és Kriza által vizsgált országokban a lengyel sajtóban volt a legmagasabb a kisebbségeket említő cikkek aránya (11%) – ugyanakkor Lengyelországban volt a legalacsonyabb az ilyen cikkekben a nők említésének aránya (406.)

országban élek, kulturális sokk ért, amikor egy alkalommal romákról szóló internetes megnyilvánulásokra kerestem).

Az *Etnicitás* zömében szociológiai és antropológiai esettanulmányai számos olyan összefüggést villantanak fel, vagy olyan történeteket mesélnek el, amely a kötet szűkebben vett témája iránt nem érdeklődők számára is érdekes lehet. Kedvenc történeteim egyike Michael Stewarté („*A roma/cigány »etnicitás« az antropológiai vizsgálódás homlokterében*”, 33-47.). A történet hőse egy neves belga antropológus, Luc de Heusch, aki 1961 nyarán Brüsszelből Magyarországon és Jugoszlávián át egészen Isztambulig utazott, hogy megtalálja egy Yanko nevű roma férfit és családját. De Heusch maga „nem beszélt egyetlen közép-európai nyelvet, és a romanit sem”, de vele volt egy idegenvezető-tolmács, Jan Yoors, aki fiatal korában évekig Yanko családjával élt. Az utazók nem jártak sikerrel, márpedig „*a furcsa ebben az utazásban az volt, hogy Yanko abban az időben az egyik leghíresebb kelderás roma volt Észak-Európában. Yoorsnak csupán két telefonhívásába került volna a romák által leggyakrabban látogatott brüsszeli kávézóba, hogy megszerezze valamikori pártfogójának az elérhetőségét. A magyarázat az lehetett, hogy Yoors – szembenézve a kihívással, hogy elvigyen egy antropológusprofesszort roma társai közé – úgy döntött, hogy hallgatni okosabb, és inkább elviszi tanult barátját délibábot kergetni a Duna mentén.*” (36.)

Antropológus lévén senki sem vádolhatja Stewartot, hogy értetlen kívülrőlként „cikizni” a „*jegyzetelésen és tudományos megfigyelésen alapuló hagyományos etnográfiai módszer*” (36.) alkalmazóit. Másrészt, a történet más társadalomtudományok művelői számára is tanulságos lehet. De ezen tanulságok levonását már tisztelettel az olvasókra bízom.

VISSZA- ÉS KÖRÜLPILLANTVA

Bindorffer Györgyi (2011) *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi önkormányzati autonómiája Magyarországon*, Budapest: Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézet

Bindorffer Györgyi könyvének²³ magva egy szociológiai kutatás, amelyben két megye (Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén) négyféle (cigány²⁴, német, görög, ruszin) kisebbségi önkormányzatát vizsgálta 2006 után. A szerző azonban érezhetően általánosabb célokat is kitűzött: a magyarországi etnikai/nemzeti/nemzetiségi kisebbségi diskurzus és kisebbségpolitika utolsó több mint két évszázadát át kívánta tekinteni.

A bevezető részeket követően külön fejezet foglalkozik a fogalmi tisztázással (14-24.). Majd egy hosszabb történelmi visszatekintés következik, 1790-től (de időnként visszanyúlva az Árpád-korra is) 1990-ig (25-80.) A közelmúlt történetével foglalkozik az 1993-as kisebbségi törvény megszületéséről, módosításáról és az 2005-ig terjedő alkalmazásáról szóló fejezet (81-108.). Összesen 28 kolléga témába vágó kutatásainak ismertetését (109-122.) követi „*A magyarországi kisebbségek*” című fejezet, amely néhány oldalon át közelmúltban rögzített, kisebbségekkel kapcsolatos statisztikákat tárgyal (125-131.), majd „*a vizsgált kisebbségek történelmi múltja és jelene*” alcím alatt túlnyomórészt ismét történelmi visszatekintést nyújt, ismételten visszanyúlva a középkorig (131-162.).

Ezután kezdődik a fent említett vizsgálat ismertetése (163-303.), amelyet nem könnyű elkülöníteni az ismételten beleillesztett további kitekintésektől. Példának okáért: a „*nemzetiségi lakosság kialakulása és összetétele a vizsgált két megyében*” fejezet Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megye alapvető jellegzetességeivel és a nemzetiségi

²³ Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi önkormányzati autonómiája Magyarországon. A továbbiakban: Kisebbségpolitika; a külön nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

²⁴ A szerző nem használja a „roma” kifejezést.

viszonyok alakulásának rövid történelmével kezdődik (163-167.), majd a vizsgálat mintája (167-171.), illetve a mintába került településtípusok (171-173.) ismertetésével folytatódik. A következő fejezet tárgya az 1994 és 2002 közötti kisebbségi választások és intézményrendszer (174-185.), ahol keverednek az országos, illetve a mintára vonatkozó adatok; majd az újabb, a cím szerint a 2006-os választásokkal foglalkozó fejezet már lényegesen nagyobb mértékben a kutatással nyert helyi adatokra támaszkodik.

A recenzius csak helyeselni tudja mélyre nyúló történelmi áttekintés törekvését. A megvalósulás módját azonban már kevésbé: a *Kisebbségpolitika* egészéhez viszonyítva terjedelmes²⁵ történelmi rész ugyanis a téma bonyolultságához és a korszak hosszához képest már nem elegendő. Ráadásul a könyv megfelelő részének szinte minden bekezdése mutatja, hogy szerzője nem történész. Nem „csupán” tárgyi tévedések sorozatáról van szó, hanem a könyv lényegi mondanivalóját is érintő hibákról. Lássunk néhány példát:

„A nyelvrendeletek sora az 1790/91. évi országgyűlésen kezdődött azzal, hogy a diétán használatos latin nyelv helyébe a magyar nyelvet állították” (29.). Szószálhasogatásnak tűnik rámutatni, hogy az országgyűlés nem rendeleteket, hanem törvényeket alkotott, pedig ennek nem „csak” jogtörténeti jelentősége van: gyakorlatilag a négy évszázados Habsburg-korszak egésze alatt konfliktusforrásnak számított a kérdés, hogy mit szabályozhat rendeletben az uralkodó, s mihez lehet csak törvénnyel – tehát az országgyűlési többség támogatásával – hozzányúlni.

Sokkal fontosabb azonban, hogy „az első nyelvrendelet” II. József nevéhez fűződik (1784), s ez nem a magyar, hanem a német nyelv használatát erőltette birodalomszerte, így Magyarországon is. Az uralkodó ezzel az – inkább „racionalista”, mint „német nacionalista” megfontolásokból született – rendeletével, akarata ellenére hatalmas lökést adott annak, hogy a politikailag korábban semleges magyar nyelv a bécsi udvarral szembeni ellenállás szimbóluma és egyben eszköze legyen. Ezáltal pedig a magyar rendi ellenzék és felvilágosult ellenzék közös ügyet, illetve – a szó átvitt és konkrét értelmében vett – közös nyelvet kapott. A közös szóhasználat ugyanis elfedheti,

²⁵ Ha 1993-at tekintjük „a múlt” szimbolikus határkövének, akkor a történelmi áttekintés a tartalomjegyzék, irodalomjegyzék és függelék nélküli terjedelem megközelítőleg egyharmadát teszi ki.

hogy *rendi nemzet* és a *modern nemzet* nem azonos egymással, s az utóbbi a legtöbb nemzetnél általában az előbbi romjain – vagy annak hiányában – épült fel. A magyar eset éppen azért érdekes, mert a modern nemzetfelfogás meglepően sokáig beépült a rendi nemzetfelfogásba (és a rendi intézményrendszerbe), majd több mint fél évszázad elteltével, mintegy belülről feszítette azt szét.

A modern nemzetfogásnak két alaptípusa van: az államnemzeti és a kultúr- (nyelvi-) nemzet felfogása. Az államnemzeti nacionalizmus azonban ott és akkor jelent meg először, ahol a döntő többség *egy nyelvet* beszélt, az egyéb nyelvek jelentős részét pedig „nyelvjárássá” lehetett minősíteni. Konkrétan Franciaországról van szó, ahol manapság már egyáltalán nem magától értetődőnek, hanem többszázéves, időnként kényszerrel is támogatott asszimilációs folyamatok termékének tekintik ezen nyelvi egység kialakulását. A korabeli „*egy politikai nemzet létezik, a magyar*”-elképzelés ezt az államnemzeti felfogást próbálta utánozni – egy olyan országban és olyan korszakban, amely teljesen alkalmatlan volt a francia minta követésére. Ráadásul a magyar nacionalisták ezt az államnemzeti felfogást kombinálták az erős német és olasz hatást mutató kultúrnemzeti felfogással is.

Ez az érdekes dinamika teljesen hiányzik a *Kisebbségpolitika* oldalairól. A „*liberális magyar reformpolitikuskok nyugati mintákat követő célkitűzése*” – fogalmaz egy helyütt (32.), noha *valamennyi* nemzetiségi elit *a nyugati mintát követte*. Még hozzá jelentős mértékben nem csak a magyar nacionalizmus jelentette kihívás „öszöntzésére”, de sokszor magyar közvetítést használva – csak éppen a nemzetiségiek nagyon gyorsan felismerték, hogy ők nem támaszkodhatnak másra, mint a kultúrnemzeti felfogásra.

„A románok 1791-ben *Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae címen nyújtottak be kérvényt II. Lipótnak annak érdekében, hogy a magyarok, székelyek és szászok mellett, mint ahogy azt II. József elrendelte, negyedik rendi nemzetként ismét helyet kapjanak az erdélyi alkotmányban.*” (29.) II. József a románság egyenjogúsítása felé mutató (de azt el nem érő) intézkedéseit úgy interpretálni, mintha a „kalapos király” idején „negyedik rendi nemzet” lett volna a románság – az ezt követelő petíciószerzők politikai marketingfogása volt, amelyen az új király a jelek szerint jobban átlátott, mint a *Kisebbségpolitika* szerzője. Az alkotmány alaptörvényt jelent, míg az Erdély korabeli státusát és belső berendezkedését *megállapodások és rendeletek* rögzítették, márpedig ezek egyikét sem szokták „*erdélyi alkotmánynak*” nevezni. Visszatérve arra a korábban

idézett gondolatra, mely szerint 1790/91-ben „a diétán használatos latin nyelv helyébe a magyar nyelvet állították” (29.) – az itt hivatkozott 1790/91. évi XVI. tc. valójában csak három dolgot szögezett le: a király kötelezettségét, hogy „bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használatni” (ami nyilván az előd, II. József németesítő törekvéseinek ellenhatása volt); hogy közép- és felsőfokon tanítani fogják a magyar nyelvet²⁶; s végül, hogy „a kormányzékai ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók”. A magyar államnnyelvvé válása további 5 törvényt és 53 évet igényelt (s még az utolsó, az 1844/II. tc. is engedélyezte, hogy a horvát követek latinul szólaljanak fel a diétán – igaz, csak a következő hat évre, s az addig kirobbanó forradalom új helyzetet teremtett).

Egy másik „jó” példa a *Kisebbségpolitika* történelemszemléletének hibáira: 1848-49 tárgyalása. Itt ugyanis különösen problematikussá válik, hogy a szerző a visszatekintés egészében mintha egy kétoldalú játszmában gondolkodna: egyik oldalon „a nemzetiségek”, akik belülről tökéletesen egységesek²⁷, s akiknek önrendelkezési törekvései egymással is harmóniában állnak – velük szemben pedig a másik oldalon „a magyarok”²⁸. Hiányzik a játszma többi szereplője, mindenekelőtt – mint erre korábban már utaltam – a Habsburg kormányzat, de a nemzetközi politikai élet játékosai is. Mindenekelőtt az Orosz Birodalom, amely a főszerepet játszotta a Magyarországgal határos Lengyelország felszámolásában, s a amely folyamatosan beavatkozott az országgal az ellenkező irányból határos balkáni térségben²⁹ is. *Ma már* tudjuk, hogy a

²⁶ Ami nem azonos azzal, hogy azon a nyelven folyt volna a tanítás. Azonban mind a korabeli nemzetiségek, mind pedig a *Kisebbségpolitika* szerzője a *kisebbségi jogok sérelmeként* kezeli a magyar nyelv *oktatásának* elrendelését is.

²⁷ A ritka kivételek egyike, amikor a szerző a szlovákok vallási megosztottságáról ír a 18. század végén (29-30.). A következő oldalakon azonban, valahányszor csak előbukkannak, „a szlovákok” mindig egységes kollektív cselekvőként jelennek meg.

²⁸ Pedig az 1848 előtti magyar nacionalisták éppen azért beszéltek annyit „érdekegyeztetésről” és „jogkiterjesztésről”, mert tudták, hogy nincs joguk még csak a magyar etnikum nevében sem szólani (legfeljebb távlatilag). Ráadásul a reformkori magyar nacionalisták (akik, ma már pikánsnak ható módon, egyúttal liberálisok is voltak, míg a korabeli konzervatívok hajlottak az „antinacionalizmusra”) 1847 előtt még a politikailag aktív társadalomban is kisebbségben voltak.

²⁹ A 17. század vége és 19. század vége között 9 orosz-török háború zajlott, ezek során pedig a Balkán mindig hadszíntérnek számított. Egyébként 6 háborút az oroszok nyertek, egyet pedig „döntetlennek” szokás tekinteni.

pánszlávizmus nem hatotta át túl mélyen sem a cári politika meghatározó személyiségeinek, sem a közép- és kelet-európai szláv politikusok többségének gondolkodását – a *korabeli* magyar politikusok számára azonban indokoltnak tűnhetett a félelem „a pánszláv eszmét kihasználó orosz kolosszustól”. Különösen azután, hogy szabadságharc sorsát megpecsételő 1849-es orosz invázió visszaigazolta a félelmeket. A *Kisebbségpolitika* azonban úgy foglalja össze valamivel több mint két oldalon (34-36.) keresztül a forradalom és szabadságharc történetét, hogy eközben sem a Habsburgokat,³⁰ sem az oroszokat meg sem említi, ami még egy kisebbségtörténetre koncentrálnó képben is különös.

A *Kisebbségpolitika* egy későbbi pontján kerül szóba, hogy „a németek az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején a magyarok mellé álltak.” (150.) Pontosabban: *egy részük a magyar kormány oldalára*³¹ állt, akárcsak a szlovákok és a nem erdélyi románok többsége. Nagyobb gond azonban, hogy a szerző mivel támasztja alá állítását: „1849-ben Aradon öt német anyanyelvű táborszernagyot végeztek ki...” (150.). Ezt követően azonban öt német *nevű* főtisztet sorolt fel. Vécsey Károly gróf nem volt közöttük, pedig ő alig tudott magyarul, németül taníttatta apja (aki egyébként, a bécsi magyar testőrség utolsó parancsnoka volt, és 1849-ben levélben kérte a hadbírókat a fiával szembeni szigorú ítéletre). A *Kisebbségpolitika* által felsorolt 5 főtisztből egyébként egy osztrák³² volt, egy pedig németországi német – az ő 1848-49-es magatartásuk nem informatív a magyarországi németek lojalitását illetően. Ha már az aradi vértanúk nemzetisége szóba került, akkor érdemes lett volna azt hangsúlyozni, hogy a németek mellett két örmény, egy horvát és egy szerb származású személy is volt, utóbbi kettő ráadásul határőrcsaládból, s mindketten harcoltak a szerb felkelők ellen is. Ugyanakkor a császári hadsereg tiszjeinek mindegy 90%-a végig a császári oldalon maradt, köztük számos magyar, beleértve az aradi vértanúk több rokonát is. Hogy miért álltak a *hivatásos tisztek* egyik vagy másik oldalra 1848-49-ben – ez bonyolultabb kérdés annál, mint hogy milyen etnikumhoz tartoztak. S ha ezt végiggondoltuk, akkor azt is érdemes lenne

³⁰ Pontosabban: egyszer említést nyer „az osztrák ház” – a szerb követeléseket tárgyalása kapcsán (34.).

³¹ Bonyolultabb, de érdemes ezt a kifejezést használni, mert a szabadságharc idején *nem* állt *minden* magyar anyanyelvű hazai lakos a Kossuth-féle vezetés oldalán.

³² Poeltenberg Ernő, aki utolsó szavaival állítólag a „magyarok ügyét” emlegette. Lengyel származású felesége egyébként az egész szabadságharc alatt Bécsben élt.

újra vizsgálni: talán a többi szereplőt sem annyira problémátlanul a nemzeti/nemzetiségi azonosulása mozgatta, mint ahogy azt a másfél évszázada folyamatosan csiszolgotott nacionalista mitológiák feltüntetni próbálják.

Apróság, bár a könyv szerkezetére nézve mégis jellemzőnek tekinthető, hogy e határozott eseménytörténeti ívvel bíró mindössze másfél éves periódus kapcsán is szinte folyamatos az időrendi ugrálás. E rövid részletnek is egy kisebb részében például, a következő sorrendben kerülnek tárgyalásra az egyes események vagy megnyilatkozások:

- szóba kerül az erdélyi románok 1848 májusi gyűlése;
- majd 1848 októberi ellenkormány-alapításuk;
- majd „Kossuth reagálásaként” a könyv idézi a híres „*de egy nemzetnél több itten nincsen*”-beszédet (ami valójában 1847-ben hangzott el; igaz, az idézet forrásaként megadott tanulmány ugyancsak az 1848 őszi események kapcsán idézi, ugyancsak évszám nélkül);
- majd utalás következik az 1848 áprilisi törvényekre,
- ezt követően pedig az 1849. június 6-i minisztertanácsra;
- aztán a román követelésekre adott 1848 szeptemberi válasza;
- majd a szerbeknek adott 1848 novemberi békeajánlata;
- végül az 1848 augusztus végi törvényjavaslat következik.

Mindezt 7, egymást követő bekezdésben.

A szerb haderő „*megkezdte a fegyveres felkelés előkészítését*” (35.), majd egy oldallal később megtudjuk, hogy az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848 novemberében békeajánlattal fordult a szerbekhez, illetve hogy az 1849 júliusi ajánlat amnesztiát ígért mindenkinek, aki leteszi a fegyvert (36.). Mindössze *ilyen terjedelemben és ilyen módon* került tárgyalásra, hogy az 1848-49-es szabadságharcval egyidőben heves nemzetiségi polgárháború zajlott Magyarországon. Ennek során a Délvidéken és Erdélyben időnként már a 20. századot megelőlegező népiertások is előfordultak, amelynek *mind az elkövetői, mind az elszenvetők között voltak magyarok, szerbek, helyi németek és románok*. Mindezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, mivel a magyarok által elkövetett vérengzések történetét elevenen tartják a környező országok nemzeti diskurzusai, míg a magyarországi diskurzus egy része – ironikus módon beleértve a *Kisebbségpolitikát* is – az elfojtás stratégiáját választotta.

Félreértés ne essék: nem azt állítom, sőt, kifejezetten elutasítom, hogy „*a szerbek kezdték a harcot és a vérengzéseket is*”-féle nacionalista ellenvádaskodásba kellene bocsátkoznunk (még akkor is, ha a fenti állítás tényszerűen igaz). Mindenekelőtt *foglalkozni kellene* a problémával, lehetőleg oly módon, hogy ne egyszerűsítsük le az „*itt az elkövető, itt pedig az áldozat*” képletre az ennél bonyolultabb szituációt.

Az olvasók elnézését kérem az esetleg túl hosszú kitérő miatt, de talán tanulságos lesz: a szerb vajdaság számára követelt őt vármegyében alig 20%-ot tett ki a szerbek aránya, a magyarok, a németek, és a románok külön-külön többen voltak.³³ Ebbe területbe nem számoltuk bele a határörvidéket, ami 1848-ig Bécs közvetlen irányítása alatt állt. A szerb felkelőkhöz csatlakozó határőröket továbbra is császári tisztjeik irányították, illetve a hivatalosan oszmán fennhatóság alatt álló, a gyakorlatban azonban autonóm Szerbiából érkező több ezer önkéntest is Mayerhofer alezredes, belgrádi osztrák császári konzul toborozta és irányította Magyarország ellen. Amikor a szerb felkelés kirobbant, tehát 1848 nyarán, még a Habsburg-hű tisztek és főtisztviselők körében is nagy volt a zűrzavar. Egy Blomberg nevű császári ezredes például katonákat – egyébként galíciai lengyel csapatokat – irányított a többségében svábok és románok lakta, de szerb többség által körülvett település, Fehértemplom védelmére. Blomberg maga is szenvedett helyzete bizonytalanságától, s addig szorgalmazta máshová vezénylését, amíg végül sikerrel járt. Ezt követően, 1848. augusztus 19-én szerb felkelők törtek a településre, ahol számos – a fentiekből következően *nem magyar* – lakost megöltek. A helyi sváb és román ellen-felkelők végül kiverték a támadókat, majd ők rendeztek mérsárlást a településen élő szerbek között. Blomberg beszámolója az eseményekről csak szeptember elején jutott el Bécsbe, ahol azt olvasó Wessenburg osztrák miniszterelnök rosszalta Mayerhofer szerepét. A miniszterelnököt azonban hamarosan menesztették, Mayerhofert pedig tábornokká nevezte ki a császár.

1848 őszére tisztázódott a március óta zavaros helyzet, tehát hogy a Habsburg udvar minden kompromisszum elutasításával a magyar forradalom leverésére törekszik, a nemzetiségi mozgalmak kihasználásával is – de a magyar kormánypártiak már korábban is erre gyanakodtak, ettől félték, tehát a nemzetiségekkel szembeni paranoid gyanakvásukat, sajnálatos módon igazolva láthatták. Itt kell még felhívni a figyelmet arra

³³ Hermann Róbert (2009) *Forradalom és szabadságharc 1848-1849*. Budapest: Kossuth, 34. o.

a *Kisebbségpolitikában* kissé elsikkadó jelentőségű epizódra, hogy 1848 késő nyarán a magyar kormány hajlandó lett volna beleegyezni – a mindig is kissé kivételként kezelt – Horvátország akár teljes elszakadásába is. Javaslatukra azonban a bécsi kormányzat nem reagált, majd hamarosan Jelačić – aki egyszerre volt horvát nemzeti vezető és császári főtiszt – támadásba lendült Magyarország ellen (mint ismeretes, egészen Pákozdig jutott). Az epizód nyilván nem bátorította a kiegyezést kereső politikát. Ilyen előzmények után a román felkelőkkel 1849 nyarán összehozott *megállapodás* (a *Kisebbségpolitika* csak a magyar törvényjavaslatról akar tudni) figyelemreméltó teljesítménynek számít – csak túl későn született.

Bindorffer Györgyinek abban igaza van, hogy az 1790-től 1918-ig tartó korszak egészét tekintve, a magyar politikai közvélemény túlnyomó többsége könnyűnek találta a kisebbségekkel kapcsolatban. De *nem mindig, és nem kizárólag* szűklátókörűségből, a kisebbségi mások megvető lenézése miatt. Ez sehol sem látszik jobban, mint éppen 1848-49 kapcsán (éppen ezért nem szabad csak ebből korszakból általánosítani – ahogy a stupid nemzeti önelégültség korszakának számító utolsó évtizedekből sem).

Ismétlem: a nem magyar nemzetek konfliktusait, egymással szembeni erőszakos fellépéseit nem valamilyen „történelmi sárdobáló verseny” miatt kell kihangsúlyozni. Hanem azért, mert az enélkül kialakuló kép éppúgy hamis mítosszá válik, mint az ellenkép „Trianon-mítosz” (amely szerint tehát „*hazánkat kizárólag a külső erők szakította szét*”). Hogy a *Kisebbségpolitika* visszapillantó tükre mennyire torzít, az jól látható a harmadik példában is. Ez már a „végjáték”, amikor kiderül, hogy „*Károlyi és Jászi... javaslatai nem voltak versenyképesek a csehszlovák, délszláv és román egységtörekvésekkel, amelyek szellemiségét Wilson elnök 1918 elején napvilágot látott önrendelkezésével is támogattott.*” (51.) A *Kisebbségpolitika* ezután utal a különböző Nemzeti Tanácsok elszakadási döntéseire³⁴, végül ezzel a – történelemtudományi

³⁴ Megint a jól ismert esetlegességekkel és figyelmetlenségekkel. „*A szászok Románia mellett döntöttek*” (51.) – nem esik szó viszont a románok döntéséről, pedig ez határozta meg a legnagyobb és legnépesebb terület elcsatolását; nem véletlen, hogy a meghozatalának napja (december 1.) mai napig nemzeti ünnep Romániában. Az 1917 és 1920 közötti kort tárgyaló 6-ból egy bekezdést (51-52.) annak szentel, hogyan biztosította a Tanácsköztársaság „*a nemzetiségi önkormányzatok működését*” – miközben az 1945-1990 közötti korszak leírásából világosan kiderül:

nézőpontból hajmeresztő – mondatrésszel folytatja: „*a Vix-jegyzék 1919. március 20-i Budapestre érkezése után [kiemelés tőlem – D. Cs.] pedig a szerbek, románok, a csehek és a szlovákok alkotta kisantant megtámadta, majd elfoglalta Erdélyt, a Dél- és Felvidéket*” (51.). Valójában 1918 novembere óta újabb és újabb területeket szálltak meg; többször előfordult, hogy amikor a magyar kormány tiltakozott a román vagy csehszlovák előrenyomulás ellen, az antant nem hogy nem a megszállókat rendelte vissza, hanem utólag kiadott utasításával „legitimálta” az újabb megszállást; a belgrádi fegyverszüneti egyezmény (1918. november 13.) kifejezetten megszállásról írt, amely mögött elvileg meg kellett volna maradnia a magyar közigazgatásnak – a gyakorlatban azonban a megszálló hatóságok azonnal megkezdték a berendezkedést. 1919. március 20-án pedig a demarkációs vonalak egyes helyeken már a későbbi trianoni határokon *belül* húzódtak.

Nem csak jogi finomság, hogy 1918-19-ben nem létezett még kisantant – de facto sem létezett szövetség a különböző irányból érkező megszállók között, akik egymással is versengtek a területgyűjtögetésben. Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia nem csak Magyarországgal, de gyakorlatilag valamennyi szomszédjával területi vitába, esetenként fegyveres konfliktusba keveredett 1918 és az 1920-as évek eleje között. Wilson ide, önrendelkezéselv oda, a határok kérdésében elsősorban katonai-stratégiai tényezők döntöttek.

A számos kisebb, a könyv lényegi mondandóját nem érintő tévedésre nem tudok kitérni, de egy, több szempontból is tünetértékű esetet nem tudok említés nélkül hagyni: „*III. Ince pápa szemrehányó leveléből tudjuk, amelyet I. Imre magyar királyhoz intézett 1204-ben, hogy az országban csak egy latin kolostor működött számos görög kolostorral szemben*” (140.). A *Kisebbségpolitika* által itt hivatkozott cikk megtalálható az interneten, s így könnyen leellenőrizhető: a szerző – akit nem akarok megnevezni, nehogy „kabátlopási ügybe” keveredjen – nem említi III. Incét, sem a nevét, sem a levelét (legalábbis ebben az írásában). Nagyobb baj, hogy nem kell a kérdés szakértőjének lenni, csak az ilyenkor – tehát, amikor egy szakkönyv történelmi áttekintésében említjük a témát – minimálisan elvárható ismeretek birtokosának, hogy a fenti állítás az első

Bindorffer is tudja, hogy a kommunista rendszerekben komolytalan *bármiféle* önkormányzatról beszélni. Figyelmetlen fogalmazásról lehet szó, akárcsak az alábbi mondat leírásakor: „*a Tanácsköztársaságot követő kormányok mindent megpróbáltak Nagy-Magyarország egyben tartására [kiemelés tőlem – D. Cs.]*” (52.).

pillantástól kezdve „gyanús” legyen. Hiszen a pannonhalmi bencés kolostor már Szent István megkoronázásakor létezett, az első Árpád-házi király pedig maga is *több* nyugati rítust követő bencés kolostort alapított. Ezt a számot szinte valamennyi utódja gyarapította, sőt, számos főembere is (annak ellenére, hogy Róma nehezményezte és tiltani próbálta az ilyen „magánegyházak” létrehozását, illetve annak ellenére, hogy a főemberek ekkor még messze nem voltak olyan vagyonosak, mint a 13. századtól kezdve); egyedül III. Béla (tehát az idézetben szereplő Imre elődje) a ciszterci rend öt kolostorát alapította. Azt sem tartom valószínűnek, hogy a középkor legnagyobb pápájának tartott III. Ince, aki hivatali ideje alatt évi átlag 280 levelet³⁵ küldött ki egyházi és politikai vezetőknek, annyira tájékozatlan lett volna, hogy a kor egyik legnagyobb területű keresztény királyságának minimum többtucat, de lehet, hogy a százat is meghaladó latin kolostorából csak 1-ről tudott.

Összefoglalóan: a történettudományi tévedések és hibák nem önmagukban jelentik a legnagyobb problémaforrást, hanem annak tüneteiként, hogy a *Kisebbségpolitika* történelemszemlélete *történelmietlen*. Szerzője a „modern nemzet(iséget)” azonosítja az etnikumokkal, azok létét pedig szubsztancialista módon előfeltételezi a kor egészében. Megközelítésében a Kárpát-medencei nemzet(iség)ek mai formájukban *léteztek* 1790-ben éppúgy, mint napjainkban; ezek a nemzet(iség)ek, mintegy a létükből fakadó természetességgel mindig is önrendelkezést követeltek (mármint, amikor nem fojtották el a hangjukat); az önrendelkezés joga pedig, beleértve a Magyarországtól való elszakadás jogát is, mindig is magától értetődően megillette volna őket, és ha a magyar politikai elit (a *Kisebbségpolitika* nyelvhasználatában: „a magyarok”) elutasították az akárcsak potenciális szeparatizmust is, az csakis rövidlátó és inkorrekt önzésüknek tulajdonítható.³⁶

35 Pontosabban: ennyi maradt fenn. Southern, R. W. (1987) A nyugati társadalom és az egyház a középkorban, ford. Jászay Gabriella, Budapest: Gondolat, 128. o.

36 Ez utóbbi állításban természetesen sok igazság is van. De azon 1918 előtti érvekben is például, amelyek előre figyelmeztettek, hogy a Magyarország felosztása, bármilyen kombinációban, nem szünteti meg a „kisebbségi kérdést”, csak „átcsoportosítja”. Az új Csehszlovákiában például 51% volt a csehek aránya – mint a magyaroké az 1918 előtti Magyarországon. Ha a szlovákokat is a „többségi nemzethez” soroljuk, az újabb 14%-ot jelent, de érdekes „önrendelkezés” az a helyzet, amikor például a szűkebben vett Szlovákiában a középiskolai tanárok vagy a bírák fele cseh volt,

A történelmi áttekintés megközelítésének módszere ráadásul történelemtudományi szemszögből nézve is elavult: az ide tartozó szöveg nagy többsége ugyanis rendeletek, törvények, törvényjavaslatok és politikai deklarációk ismertetéséből és kommentálásából áll. Ironikus, hogy éppen egy *szociológus szerző* történelmi áttekintésében sehol sem jelenik meg a korabeli társadalom, a mindennapi élet, a mentalitástörténet, az a mód, ahogy az emberek a nemzetiségek együttélését és a nemzetiségpolitikákat megélték.

Végezetül: a történelmi áttekintés jelentős része még jól megírva is *funkciótlan* lenne, mivel semmit nem ad hozzá a kisebbségek mai életének a megértéséhez. (Összehasonlításképpen képzeljünk el egy mai, kisebbségi vonatkozással nem bíró magyarországi szociológiai kutatást: mi értelme lenne a történelmi előzmények tárgyalásakor rendszeresen a középkorig visszanyúlni?) Vegyük példának okáért a görög kisebbség történetét: ez is az Árpád-korral kezdődik,³⁷ majd nagyobb teret kapnak a 17-19. századi „görög” kereskedők. Az ő történetük tényleg nagyon érdekes, a recenzens szívesen olvasna róluk többet is – de nem ebből a kötetből. Először is: a korabeli „görögökről”, bár sosem idézőjelekben használva a kifejezést, de Bindorffer is megírja, hogy „*gyűjtőnévként szolgált a Balkánról érkező görög nyelvet beszélő és ortodox kereskedők csoportjainak megnevezésére, akik között voltak szerbek, bosnyákok, bolgárok, monostiri albánok, cincárok... moldovánok, örmények is.*” (141.). Ez a csoport ráadásul a 19. században asszimilálódott vagy visszatelepült (nem lepne meg, ha egy részük identitást váltott, tehát szerbbé, bosnyákká, bolgárrá stb. „vált” volna); végül gyakorlatilag eltűnt: a két világháború között már csak néhány tucat görög anyanyelvű személyt írtak össze (142.). A mai görögök az 1946-48-os görög polgárháború alatt és után Magyarországra menekültek leszármazottai. Nincs tehát demográfiai folytonosság a koraújkorai „görögökkel”, a kulturális folytonosság tudata pedig feltehetően konstruált – mint gyakorlatilag minden nemzeti(ség)i hagyomány folytonossága. A régi „görögökről” ilyen megközelítésben lett volna értelme írni, de akkor sem három oldal terjedelemben (140-142.). A különböző korszakok csak nevükben azonos, egymástól nagyon eltérő népcsoportjainak a szubsztancialista azonosítása ismét tünetértékűnek bizonyult.

vagy a „csehszlovák hadsereg” tábornokainak és ezredeseinek 0,17%-a volt szlovák nemzetiségű (vagyis 1 fő).

³⁷ Apróság, de a szöveg Szent Hierotheoszt az Árpád-házi királyok kortársaként emlegeti (140.), pedig ekkor (10. század első fele) még nem létezett a Magyar Királyság.

A *Kisebbségpolitika* terjedelmének relatív többségét nem a történelmi áttekintés, hanem egy szociológiai vizsgálat beszámolója alkotja. Két megye (Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén) négy nemzetiségének³⁸ (cigányok, görögök, németek, ruszinok) kisebbségi önkormányzatait keresték meg, kérdőívekkel vagy interjúkkal (169-170.). A minta nem reprezentatív, de ez nem okozhat problémát, ha a mintavétel, a módszerek, vagy az összegyűjtött adatok típusa megfelel a szokászerű szociológiai követelményeknek, s jelen esetben ez a helyzet. Mégis, a hatalmas adatmennyiség ellenére hiányérzetem támadt.

Bindorffer 115 kisebbségi önkormányzattól kapta vissza a kiküldött kérdőíveket; az interjúkkal együtt már 125 település 147 kisebbségi önkormányzatától szerzett adatokat. Miközben megtudjuk, kisebbségtípusokként mekkora volt a visszaküldési arány (169.), illetve megtudjuk az egész minta eloszlását településtípusok (171.), illetve a település lélekszáma szerint (172.), egyvalami nem derül ki: a 147 önkormányzattól mennyi volt cigány, mennyi német, mennyi görög, illetve mennyi ruszin. Ezt még kiszámolni sem lehet a visszaküldési arányokból (amelyek az egyes kisebbségek esetében 20% és 67% között ingadoztak), ugyanis olyan összesítés sincs, hogy a két megyében összesen hány volt az egyes kisebbségek önkormányzataiból.

Kísérletet tettem a minta belső arányainak kiszámítására más módon is, de nem sikerült. Ugyanis a vizsgálatot ismertető részben található összesen 49 táblázat és 13 diagram egyikében sem szerepelt esetszám – csak százalékos megoszlások. Ennek hiányolása nem csak pedantéria: attól, hogy a vizsgálat bevallottan – és ismétlem: amúgy legitím módon – nem is törekszik reprezentativitásra, az esetszám még informatív lehet a vizsgálat nyert adatok általánosíthatóságát illetően.

³⁸ A választási szempontokat az határozta meg, hogy két-két makro-, illetve mikrokisebbség legyen, mindegyik alcsoportban egy-egy „nemzetiség”, illetve „etnikai csoport” (168.). Utóbbi megkülönböztetést, meg kell vallanom, a fogalmi tisztázásra törekvő külön fejezet (14-24.) elolvasása után sem igazán értem. Hisz’ e fejezet végső konklúziója szerint „amikor kisebbségekről beszélünk, egy »nyílt forráskódú« konglomerátumra utalunk, amelyek tagjai a jelen kisebbségpolitikai rendszerben objektíve nem meghatározhatók.” (24.)

A 43. táblázat például az önkormányzatok által kifizetett *tiszteletdíjakat* mutatja három kisebbség³⁹ és négy összegkategória alapján bontva (279.)

43. táblázat. Tiszteletdíj összege összegkategóriákként (%)

Ft	Cigányok	Németek	Ruszinok
50 000 alatt	10	50	33,3
100 001 – 300 000	30		33,3
300 001 – 500 000	50	50	33,3
500 001 felett	10		

A táblázatot kísérő szövegből megtudhatjuk, hogy tiszteletdíjat csupán az önkormányzatok 17%-a fizetett (ezen belül például a német önkormányzatok 9%-a) – kiszámolhatjuk tehát, hogy a fenti, 12 cellás táblázatban összesen 20 eset lehet. De hogy például 3 ruszin önkormányzat szerepel ebben a táblázatban, vagy éppen 6, az nem derül ki. Egy biztos: meglehetősen vakmerő vállalkozás ennyi esetből általánosításokat levonni.

A kötet egészére oly jellemző „apróságok” egyike, hogy a fent idézett részlet egészében *csak összegek* szerepelnek. Tehát csak sejteni lehet, hogy éves, nem havi összegekről van szó, nem tudjuk meg, mennyi a kifizetésből a járulék (tehát mennyi a nettó jövedelem), illetve azt sem, hogy *hány ember között* oszlik el ez a jövedelem. A szöveg emlegeti az „*irreálisan magas 5 milliós*” felső határt is – ehhez képest meglepő, hogy a táblázat legmagasabb összegkategóriája félmillió forint fölött kezdődik (és a tiszteletdíjat fizető cigány önkormányzatok 10%-a tartozik ide). Mivel egy korábbi

³⁹ „A görög önkormányzatok [ugyanis] nem szántak erre egyetlen forintot sem” (275.) – ezt az adatot érdemes lett volna összevetni a három oldallal későbbi elemzéssel a szociális kiadásokról. Míg a teljes mintának mindössze 10%-a fizetett ki ilyen összegeket, átlagosan 75 ezer forintot – addig az „egyik görög önkormányzat 450 000 forintot szánt szociális kiadásokra” (278.) Itt is kifejezetten fontos lett volna ismerni az esetszámot – ha ezt az egyetlen görög önkormányzatot kivesszük, akkor az átlag máris 50 ezer forint alá csökkent volna.

tablázat szerint csak a cigány önkormányzatok 3%-a, illetve a német önkormányzatok 3%-a rendelkezik egyáltalán 3 millió forint feletti teljes működési költséggel (274.) (ismét csak sejteni lehet, hogy évente) – erős a gyanú, hogy mindössze egyetlen önkormányzatnál mondták valamiért ezt a teljesen irreálisnak tűnő összeget, amelyről még az sem biztos, hogy kifizették. Az viszont biztos, hogy ilyen kis esetszám mellett egyetlen ilyen hihetetlen adat is el tudja torzítani az átlagos összegekre vonatkozó számításokat.

Önmagukban is érdekesek lehetnek az adatsorok, hogy milyenek a kisebbségi önkormányzati elnökök vagy képviselők nemi (196-197.), korosztályos (200-203.) vagy iskolai végzettség szerinti (203-206.) megoszlása. Pontosabban: érdekesek lehetnének, ha tudnánk, hogy „ez most sok, vagy kevés”? Magyarán, ha lenne mivel összehasonlítani ezeket az adatokat – példának okáért, ha vannak hasonló adatok a helyi önkormányzatokról, az adott kisebbség egészéről vagy akár az összklakosságról.

A *Kisebbségpolitika* lelkiismeretesen végigtárgyalja a témával kapcsolatban felmerülő legfontosabb dilemmákat – kvóták, parlamenti képviselet, a regisztráció kérdése, stb. –, korrektül ismerteti a felmerülő érveket és ellenérveket. Mégis, ezeket elolvastva újra meg újra elfogott a kötet más részeiről már oly ismerős hiányérzet. Eszem ágában sincs „védeni” az elmúlt két évtized magyar politikai elitjét, valószínűleg ők sem érzik, hogy rászorulnának erre, de éppen a *Kisebbségpolitika* bizonyítja számomra, hogy számos esetben olyan dilemmák megoldását kérik rajtuk számon, amelyeknek egyszerűen nincs megoldása. A törvényszerű kudarc után pedig jönnek a sugallatok vagy éppen vádak, hogy mindez a többségi politikusok magánérdekeiből és/vagy inkompetenciájából és/vagy kisebbségellenes attitűdjei miatt következett be. Mindezen magyarázatokkal sokszor nem is tévednénk nagyot – de a problémák nem pusztán, sőt, nem elsősorban ennek köszönhetően következnek be (ahogy, példának okáért, s román iskolai hátrányai sem pusztán néhány rossz törvénynek, az pedig nem néhány politikus cigányellenességének „köszönhető”).

Vegyük például a kisebbségek parlamenti képviseletét. Sajnos, szinte senki sem meri bevallani, hogy ennek ígérete a rendszerváltás körüli idők egyik nagy tévedése volt. A kisebbségek parlamenti képviselete ugyanis nem megoldható más módon, mint

- vagy az egyenlő szavazat elvének durva megsértésével,
- vagy a parlamenti képviselők számának sokezesre duzzasztásával,

- vagy a kétkamarás rendszer bevezetésével. Bármelyik megoldás bevezetése több problémát vonna maga után, mint amennyit „megoldana”.

A másik ilyen tanulságos dilemma a „*ki szavazhat a kisebbségi önkormányzatokra?*”-kérdés. Vagy a sokáig érvényben lévő „*bárki, aki akar*”-elvet alkalmazzuk, annak minden súlyos problémájával,⁴⁰ vagy valamilyen „listát” készítünk, valamilyen módon regisztráljuk a kisebbségi szavazókat. Sokan elfelejtik, hogy az ilyen regisztráció elkészítésének sokáig éppen a kisebbségek jelentették legnagyobb gátját. Ezzel nem moralizálni akarok, csak rámutatni: ha a hazai kisebbségek határai „elmosódottakká váltak”,⁴¹ ebből – a paradox módon – nem csak az következik, hogy a kisebbségi elitet elkeseredetten igyekeznek meghúzni a közösség határait, de az is, hogy egyes szituációkban éppen az elmosódottság fenntartásához fűződik érdekük. Hisz’ ezáltal lehetőségük nyílhat arra, hogy a csoportot, amelynek szószólói kívánnak lenni, még nagyobbak tüntessék fel. Lehet, hogy nem mindenkinek fog tetszeni a hasonlat, de hasonló stratégiáról van szó, mint a mai magyar történelmi egyházak esetében, amelyek körömszakadtáig küzdenének minden olyan „regisztrációs” ötlet ellen, amelyből kideríthető lenne valódi társadalmi bázisuk mérete.

Ráadásul, ahogy a *Kisebbségpolitika* ezt is kimutatja: önmagában a regisztráció sem oldja meg az alapproblémákat.⁴² Sőt, még az sem oldaná meg a helyzetet, ha a regisztrációt maguk a kisebbségek vennék a kezükbe (195.), ahogy azt gyakran követelik is. Igazi „22-es csapdájába” kerültünk – ahogy 1790-től a mai napig olyan gyakran.

⁴⁰ Bindorffer érdekes módon nem emlegette a hírhedt jászladányi esetet, amikor bevallottan nem roma képviselők szavaztatták be magukat a cigány kisebbségi önkormányzatba, hogy az ne akadályozhassa a helyi önkormányzat szegregációs törekvéseit. A törekvés nem csak sikerrel járt, de a helyi önkormányzat még pert is nyert a művelődésügyi miniszterrel szemben.

⁴¹ „...mára a nyelvi asszimiláció, a vegyes házasságok és modernizációnak áldozatául eső kisebbségi kultúra jelentős részének elvesztése elmosódottá tette a kisebbségi csoport határait.” (7.)

⁴² Hogyan lehetne „objektíve” megállapítani, hogy valaki kötődik valamely kisebbséghez? Csupán egyetlen adalék: a Kisebbségpolitika vizsgálata szerint a kisebbségi önkormányzatok „anyanyelvén 1%, mindkét nyelven 16% ülésezett, 87% pedig kizárólag magyar nyelven tartotta üléseit” (216.)

KEMÉNY ISTVÁN, A GONDOLKODÁSRA TANÍTÁS MESTERE

Kemény István (2010) *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Összeállította: Kemény István és Gábor Kálmán. Szeged, Belvedere Meridionale.

Kemény István 1990-es évekbeli, szegedi egyetemi előadásainak összegyűjtött anyaga több szempontból kiemelkedik a dokumentum-gyűjtemények sorából. Az egyik érdekessége az a válogatás, amelyből kirajzolódik Kemény István felfogása mestereiről, akik a hazai és a nemzetközi társadalomtudományok meghatározó egyéniségei. A másik fontos mozzanat, amely ennek a kötetnek a megjelenését is motiválta: az a kutatói/oktatói szándék, amellyel Gábor Kálmán szorgalmazta Kemény István megjelenését a szegedi egyetemi képzésben. Az előadásokból végül Kende László értő szerkesztésében olyan válogatás készült a Belvedere Meridionale kiadásában, amely fontos állomása a hazai kritikai szociológiának.

A hét fejezet csak látszólag különül el, tartalmában egységes kötet került elénk. A társadalmi változások elméleti kiindulásául Kemény István négy, különböző iskolához tartozó történész, szociológus máig ható gondolataiból idéz, amely egyben elvezet a jelenkori dilemmákhoz, módszertani problémákhoz.

Kemény István – aki Hajnal István tanítványa volt – szegedi előadásait mesterének méltatásával kezdte, de nem a rajongó, hanem a megbizonyosodott, a hitelesítő kutató/gondolkodó hangján. Kemény abban látja Hajnal István munkásságának máig ható tanulságait, hogy „a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem »találmányoknak«, tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók megtervezett végrehajtásának tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek.” (10.)

Nagyon beszédes az a kiemelés, amit Kemény Hajnal munkásságából elénk tár: rámutat a tradíció fontosságára, arra a felismerésre, hogy a múlt sosem tűnik el nyomtalanul, és a szokásszerűség, azaz a tradíció az, amely változik. Ez a gondolat jelenik majd meg újra a válogatás hetedik fejezetében, a közelmúlt eseményeiről szólva.

A következő hazai szellemóriás Bibó István, akiről a szerző – visszautalva Hajnal munkásságára, a folytonosságra – döntően „Az európai társadalomfejlődés értelme” című műve alapján beszél. Kiemeli, hogy már Hobbes óta foglalkoztatja a tudósokat annak megértése, milyen kapcsolat mutatható ki a hatalom, az emberi félelem és a legitimitás között. Nem véletlen, hogy Kemény István számára is döntő, miként osztható el a félelem, ha a hatalom parlamenti demokrácián alapszik. Ennek kapcsán kritizálja mind Bibó, mind Szűcs Jenő felfogását az eltorzult magyar alkatról, a zsákutcás történelemfejlődésről, mivel tapasztalatai szerint „...majdnem mindegyik történelem olyan zsákutcából áll, amelyekből vagy kiszabadulnak a népek, vagy nem.” (21.)

Módszertani ősforrásként Kemény István megidézi Max Weber, de ez a megközelítés is sajátos. A hazai szociológia újraindulásakor keletkezett weberi kötetből (*Gazdaság és társadalom*, 1967) idézi az objektivitás, a megértés fontosságát, majd így összegzi a társadalmi folyamatok megismerésének lényegét. „Nem objektív tények a szociológia tárgyai, hanem objektív tények szubjektív értelmezései” (26.)

Ezután válik egyértelművé Kemény saját módszere, amelyet a szegénység és a cigányság kutatásában alkalmazott: „Amikor azt mondom, hogy az egyének véleményét vizsgáljuk, akkor különbséget kell tenni az egyének saját magukra és saját cselekvésükre vonatkozó, (akár megélhetési törekvésekről van szó, akár politikai törekvésekről...) és az általánosabb dolgokról alkotott vélemények között. Ez utóbbiakról a szociológusnak nagyon kell vigyázni. Ennél a pontnál felhívom a figyelmet, hogy ha valaki a társadalomtudományok módszerével akar foglalkozni, jobban teszi, ha közgazdaságtant olvas, mint szociológiát...” (26-27.) Tanácsa nemcsak előadása hallgatóságának, hanem valamennyi szociológusnak szólt.

Kutatás- és oktatásméleti, módszertani szempontból megkerülhetetlen, ahogy Kemény István kortársáról, Pierre Bourdieu-ről megfogalmazza kritikai észrevételeit. A szegedi kurzussal egy időben jelentek meg a hazai folyóiratokban, illetve a könyvkiadónál az újabb és újabb fordítások, melyek eredményeképpen a mező-és habituselmélet nálunk is divatos magyarázó elvvé vált. Kemény azonban a legfrissebb írásokra hivatkozik, nem csupán értelmezi a tőke négy formáját, hanem rámutat arra is, hogy a kulturális tőkét előbb-utóbb *információs tőkének* kell majd nevezni, míg a korábbi társadalmi tőkeféleséget *hálózati vagy kapcsolati tőkének*. Tudjuk, hogy Bourdieu-nél a

tőke a hatalom szinonimája, ezért Kemény azt is bebizonyítja, hogy épp ezért nem szerepel a tőketípusok sorában a politikai hatalom, ami nem véletlen, mivel ez nem illene össze a francia teoretikus piramis-szemléletével, amely szerint az egyes tőkeféleségek alkotják a részpiramisokat. Rámutat arra, hogy csak a francia társadalomban érvényes az a kijelentés, hogy az értelmiség alárendelt a gazdasági tőkéhez képest, mivel Közép-Európában – történelmi hagyományokból adódóan – az egyes tőketípusok rendkívül autonómok lehetnek, s különösen igaz ez a kulturális tőkére.

A kötet további öt fejezete Kemény hosszás párizsi emigrációjának tapasztalataiból táplálkozik. A hazai társadalmi mobilitásról, a centrum és a periféria kérdéseiről értekezik a „Magyarság és Európa” című fejezetben, megidézve Berend T. Ivánt, Hajnalt és Bibót. Kemény szerint a helyzet elemzésének kulcsa a nemzetiségi kérdés, amelyről Bibó azonos című tanulmánya kapcsán beszél. Elveti azokat a stigmákat, előítéleteket, amelyek a közép- és kelet-európai fejletlen demokráciákat, szerényebb (vagy szegényebb) gazdaságokat sújtják évszázadok óta. Azonosul Bibóval, amikor azt a csapdahelyzetet elemzi, hogy a demokrácia régiókban azért nem tud igazán kifejlődni, mert megoldatlan a nemzetiségi kérdés, ugyanakkor a nemzetiségi kérdés rendezéséhez előbb demokráciára volna szükség. Ezután értelemeszerűen azokkal a fontos elemekkel foglalkozik, amelyek ezt a nyilvánvaló csapdahelyzetet állandósították: a közösségért érzett egzisztenciális félelmekekkel, „a nemzet öntudatra ébresztésének feladványával” (83.), az „antidemokratikus nacionalizmussal” (84). Hiába ismerjük a híres Bibó-idézetet, mely szerint „demokratának lenni mindenelőtt annyit tesz, hogy nem félni” (id. 84.), de Magyarországon és az egész régióban tartós érzés a félelem, s a vele párosuló gyávaság. Táptalaja a – Bibó korán messze túlmutató – politikai hisztéria, amelynek máig érezzük negatív hatását.

A magyar társadalom két világháború közötti kórképe a tudós pontos történelem- és társadalomismeretére alapozva felsorolja a traumákat. Trianont, a kettős társadalom szerkezetét, a gazdagság-szegénység problémáját, a mezőgazdaság átalakulását, a labilis iparszerkezetét, a települések átrendeződését, el- vagy túlnépesedését. A kritikai szociológia ritka értéke az a két előadás, amelyben Kemény bírálja Szelényi elit felfogását, a magyar polgárosodás esélyeiről vallott nézeteit, a városiasodás, a lakótelepi társadalom negatív következményeit, stb.

Kemény – Szelényi fent említett írásai elemzésekor – alapos szövegkritikai megjegyzésekkel kísérve leginkább a „harmadik utas” koncepció veszélyeire hívja föl a figyelmet. Érveinek háttérében olyan hazai és nemzetközi közgazdasági elemzések állnak, amelyek máig ható érvényességgel állítják eléink a szocialista gazdaságok átalakulását vagy a megkésett polgárosodást. Az értelmiség Kádár-kori helyzetének bemutatását a saját élményeivel hitelesíti; elveti az értelmiség vátesz szerepét, a reális egyensúlyteremtést a különböző társadalmi csoportok közötti gazdasági fejlődésben látja.

A szerző rámutat arra, hogy a szociológus, de a közgazdász sem tudja elkerülni a szubjektivizmus veszélyét, ha metaelméletekkel foglalkozik, s különösen ez a helyzet, ha ezt a kevésbé fejlett országok esetében teszi. Ezért tartja Kemény kérdésesnek Szelényi prognózisát a vegyes gazdaságról; figyelmeztet a multinacionális cégek terjeszkedésére, a magyar gazdaság gyengeségeire, a társadalom nagyobb részének a változásokkal szembeni rigiditására. Nézete szerint a demokratikus átalakulás egyenetlenül, többszöri megtorpanások, nehézségek árán és sokkal lassabban fog végbemenni, mint ahogy az szükséges és kívánatos lenne.

Miről is beszél tulajdonképpen Kemény István? Az 1989 utáni változási folyamatokról, amelyek megértéséhez Szelényi tanulmányainak kritikáján, az eladósodás társadalmi következményeinek bemutatásán át vezet az út. A könyv utolsó fejezete különösen fontos lehet a szakértő és az érdeklődő olvasónak egyaránt. Bemutatja a hazai fejletlen demokratikus hagyományokra épülő jóléti rendszerek gyengeségeit, a hatalom csúcsára törekvők tülekedését, az ügyeskedő felkapaszkodókat, polgárosodó rétegeket, és ezzel párhuzamosan a lecsúszó, eladósodó, kisémmizett csoportokat, a megkésett reformokat, tehát mindazt, amitől az az érzésünk, nem történt meg az igazi rendszerváltás. Az utolsó előadások szövegeiből eléink áll a kérlelhetetlen társadalomtudós, kritikus Kemény István, akinek szikár érvelése, gondolatainak koherenciája egyszerre magával ragadó és cselekvésre, elemzésre ösztönző.

A szóbanforgó válogatás mostantól kezdve megkerülhetetlen irodalma a társadalomkutató, és társadalomtudós képzésnek, a közelmúlt megismerésének. A kötet megjelentetésével a Belvedere Meridionale munkatársai jelentősen hozzájárultak Kemény István szellemisége továbbéléséhez.

BERNÁT ANIKÓ – FLECK GÁBOR – KOVÁCS ÉVA
– VIDRA ZSUZSANNA – VIRÁG TÜNDE*

KINT ÉS BENT – HÁROMSZOR

KUTATÁSI ÖSSZEFOGLALÓ

1. BEVEZETÉS

1.1. A kutatás koncepciója

Kutatásunk kiinduló kérdése az volt, hogy a rendszerváltást követő gazdasági szerkezetváltás, a kialakuló kapitalizmus régi/új gazdasági szereplői, az elmúlt években az Európai Unióhoz való csatlakozás eredményeképpen „eltűnő” és az Unión kívül maradt országok „megmerevedő” határai hogyan formálták át adott térségek gazdasági lehetőségeit; az itt élő – sokszor etnikailag elkülönülő – csoportok milyen együttműködést alakítottak ki, illetve ezek a kooperációk (vagy éppen kizárások) mennyiben konstruáltak magukat e csoportokat. Három metszetben terveztük értelmezni a peremhelyzetet: a) az adott határ menti kistérség (településközösség) és környezete, b) az országok és c) az ebben a térben élő különböző társadalmi csoportok, etnikumok között. Egyéni és kiscsoportok szintjén e három dimenzió határhelyzeteinek megélése, ezek „kezelése”, illetve magának a határnak a kijelölése, karbantartása, átjárása és áthágása állt kutatásunk fókuszában. Arra kerestük a választ, hogy a peremhelyzetű közösségeket jellemző gazdasági terekben lezajló társadalmi folyamatok során milyen régi-új etnicitások, közösségi formációk (események és intézmények) jönnek létre, illetve esnek szét. Az előkészítés során a következő három megfigyelési szempontot tartottuk meghatározónak:

* Bernát Anikó, TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, bernat@tarki.hu, Fleck Gábor szociológus, fleck@socio.mta.hu, Kovács Éva, MTA Szociológiai Kutatóintézet, kovacse@socio.mta.hu, Vidra Zsuzsanna, MTA Szociológiai Kutatóintézet, vidrazsuzsa@gmail.com, Virág Tünde, MTA Regionális Kutatások Központja viragt@rkk.hu

- a különböző szereplők kooperációján és vetélkedésén alapuló (a fekete, szürke vagy legális mezőbe tartozó) gazdasági kapcsolatok kialakulási és működési módjait, s az ezeket „szolgáló” kulturális és kapcsolati tőke helyét és szerepét,
- az etnikai erőforrást illetve diszkriminációt, valamint
- a peremhelyzettel sokszor összekapcsolódó és speciális gazdasági viselkedésekre lehetőséget adó határmentiséget.

Az előzetes terepbejárások során szerzett tapasztalatok alapján az eredeti kutatási kérdéseket finomítva igyekeztünk bővíteni megfigyelési szempontjainkat, illetve ehhez igazítani kutatási módszereinket. Azt már a kutatás kezdetén is tudtuk, hogy a földrajzi-politikai határhelyzet nem feltétlenül jelent egyben perifériális társadalmi-gazdasági pozíciót is. Egyrészt egy fejlettebb, több vonzáskörzettel is rendelkező, infrastrukturálisan jól ellátott régió határmenti településének lenni nem magától értetődő hátrány. Másrészt éppen a határ nyújthatott korábban is, és adhat ma is olyan (formális, informális, vagy illegális gazdasági) lehetőségeket, melyek kihasználásával a település szomszédainál előnyösebb helyzetbe kerülhet.

Másodszor, bár minden kiválasztott településünk határmenti, tapasztalataink szerint azonban e határmentiség nem feltétlenül alapvető meghatározója minden vizsgált településünknek, ráadásul ez nem függ közvetlenül össze a határ mostani nyitottságával vagy zártságával. Amennyiben

- a határ innenső oldalán a lehetőségek vonzóbbnak bizonyulnak,
- vagy ha a határon való átmozgásnak túl nagyok a költségei,
- illetve ha a település lakóiban egyfajta mentális határként tovább él az egykori „fal”, akkor egy másik állam közvetlen közelségének jelentősége nagyban csökkenhet, vagy teljesen el is vesztethet.

Harmadszor, szempontjaink átgondolását követelték az etnicitáshoz köthető tapasztalataink is. Kezdetől fogva úgy állunk ehhez a témához, hogy csak az adott társadalmi cselekvés pontos ismeretében lehet tárgyalni az etnikai kategorizáció és kapcsolat értelmét, illetve hogy működésének logikáját a helyi társadalmi érintkezéseken keresztül ragadhatjuk meg. A terepismeretek fényében azonban ehhez a kérdéshez is finomabban kellett közelítenünk. Például egy-egy konkrétan tetsző etnikai csoport határozott megjelölése, a velük kapcsolatos kirekesztő vélemények domináns megléte nem feltétlenül jelentette az adott csoport egyértelmű jelenlétét a településen. Másfelől, az etnikai különbségtétel nem feltétlenül von maga után kizárást vagy kirekesztést. Fontos szemponttá vált tehát

- az etnikai viszonyok térbeli leképeződésének,
- illetve a térbeli kirekesztés etnicizálásának megfigyelése is.

1.2. A választott módszerek és a kutatás menete

1.2.1. Közösségtanulmány

Kutatásunk a közösségtanulmány (community study) terepezési technikáit és módszereit alkalmazta. A mai etnográfia alapelveivel összhangban nem feltételeztük, hogy léteznek zárt és helyhez kötött kultúrák – még az országhatárok mentén sem. Sőt, kutatásunkban épp a lokális és a regionális, országos vagy akár globális szintek közötti kapcsolatok logikáját próbáltuk megérteni. Mindazonáltal a kérdéseink nem a kultúrára, hanem sokkal inkább a társadalmi szerveződés formáira vonatkoztak. Nem tekintettük dichotómnak az életvilág és a társadalom makroszerkezete közötti viszonyt sem, számunkra a kutatás egyik tétje e szerkezetek térbeli leképeződéseinek és helyi kényszerítő erejének a feltárása volt. Ehhez kapóra jött a többterepűség, melyben nem a terepeket magukat, hanem az előbbi mechanizmusokat szerettük volna összehasonlítani. Világos volt, hogy vegyes módszertant kell alkalmaznunk.

Tisztában voltunk azzal is, hogy az elmúlt 10 évben a terepezés már nemcsak az etnográfusok és a kvalitatív módszereket alkalmazó szociológusok kiváltsága (vagy nyúge), de ha a terepen még nem is találkozunk sok demográfussal, kvantitatív szociológussal, vagy közgazdással, a terepkutatások eredményeit ez utóbbi diszciplínák is felhasználják. Ezért igyekeztünk olyan módszertant kialakítani, amelynek eljárásai és eredményei a kvalitatív szociológián kívül is felhasználhatók. Olyan kutatói stratégiát kerestünk, amely – bár nem az átlag vagy a reprezentativitás alapján választja ki az empiria terepét – a társadalmi jelenségek és cselekvések működési módjait tekintve általánosításra is alkalmas. A szekvenciált interjúzást követtük és egyfajta kiterjesztett esettanulmányhoz (extended case method) gyűjtöttünk a lehető legtöbb információt. Ez azt jelentette, hogy a kutatási anyagunk elsősorban a logikai és nem a statisztikai összefüggésekre koncentrált (ezek összegyűjtését már a terepezés előtt elvégeztük). A háztartások mindennapi működését, az adott földrajzi (utca, szomszédság, település, régió) és társadalmi térbe illeszkedésének mechanizmusait igyekeztünk feltárni.

Így egyfelől szigorúan maradtunk az esetek elemi szociológiai megértésénél, a személyes a háztartási és a közösségi szinten egyaránt. Az esetszintű megértést alkalmaztuk később az interjúk és egyéb források feldolgozásakor is (noha a személyes történetek kibontására ebben az összefoglalóban még nem kerül sor, azonban az összegyűjtött és leírt interjúk ezt később lehetővé teszik). A terepmunkát – az anyagi és

időkereteinken belül – akkor fejeztük be egy-egy településen, amikor úgy éreztük, „telítődünk”, azaz az eseteken keresztül értettük meg a helyi megélhetési és boldogulási módok, határvonó és határlépési mechanizmusok stb. logikáját. Nem arra törekedtünk tehát, hogy az eseteink bizonyos, előzetesen már megragadott típusokat reprezentáljanak, hanem épp fordítva, e típusok kikristályosodásakor hagytuk abba az elemi adat- és információgyűjtést.

Annak ellenére, hogy többször megtapasztaltuk a közösségtanulmányozás korlátait is, úgy gondoljuk, hogy a közösségkutatás képes szociológiai magyarázatokat társadalmi térbe helyezni; alkalmas arra, hogy illusztrálja a makrofolyamatok jelentését a mindennapi életben; megkönnyítheti a társadalmi kapcsolatok holisztikus kezelését; végül, mivel narratív, úgy tudja megőrizni az analitikus szemléletet, hogy nem zárja ki az egyszerű olvasót sem a megértésből.

1.2.2. A kutatás menete

1.2.2.1. Felkészülés a terepmunkára szemináriumi keretek között

A terepmunkában a kutatás résztvevőin túl a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének (Old), az ELTE TáTK Társadalomtudományi Szakkollégiumának (Mocsa és Tiszakerecseny), a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszékének (Bedő) és a Corvinus Egyetem Rajk László Szakkollégiumának (Mocsa) hallgatói vettek részt.

Minden terepmunkát szemináriumi munka előzött meg. A szeminárium tananyaga két részből állt: egyrészt azokat a speciális módszertani ismereteket kívántuk meghatározni és közvetíteni, amelyek segítségével e településeken eredményes társadalomtudományi kutatásokat lehet végezni. Az egyetemi hallgatók ugyan tanulmányaik során szert tesznek különféle ismeretekre a kvalitatív kutatási módszerekről, de nagyon ritkán adódik lehetőség arra, hogy azokat egy kutatás során azok szisztematizálják, illetőleg „éles” szituációkban alkalmazhassák. A szeminárium egyik célja tehát a módszertani hiányosságok kiküszöbölése, a módszertani reflexió elmélyítése, illetőleg egy koherens metodológiai eszköztár létrehozása volt. Másrészt a félév során a hallgatók elolvasták a kutatás tematikájához köthető legfontosabb irodalmakat, a térségre, településre vonatkozó leírásokat, illetve egyszerű elemzéseket

készítettek az általunk összegyűjtött statisztikai adatokból. Már a szeminárium ideje alatt, ha mód volt rá, elvittük a diákokat egy rövid „terepbejárásra”.

A terepmunka előtti adatgyűjtéskor a nyilvános statisztikai adatbázisokat, a megyei levéltárak anyagait és a helyben, a terepen fellelhető településtörténeteket, forrásokat, illetve a településről és tágabb térségéről írt néprajzi, szociográfiai leírásokat, regionális elemzéseket, fejlesztési terveket és dokumentumokat, valamint a sajtót használtuk. A statisztikai adatok kivételével a négy terepen egymástól eltérő típusú és jellegű forrásokra, adatokra bukkantunk. Míg például a Baranya Megyei Levéltár két évtizeden át gondosan, évenként gyűjtötte a falukrónikákat, ilyen forrással más megyei levéltárban nem találkoztunk, ott csak a tanácsi jegyzőkönyvek és az MSZMP helyi szervezeteinek irataira hagyatkozhattunk. A helyben fellelhető történeti adatok és információkat is felhasználtuk: Bedőn a helyi szociális előadó számos dokumentumot és forrást összegyűjtött a falubeli idősektől, és a tanácsi irattárból, s a többi településen is akadt egy-egy helytörténet iránt fogékony és érdeklődő ember, aki a helyi társadalom egy-egy szegmensét dolgozta fel írásban vagy szóban. Ezek a helytörténeti források kellő forráskritikával bekerültek az esettanulmányokba. A települések tágabb térségéről is más és más jellegű szakirodalom állt rendelkezésünkre: az Ormánságról már a harmincas években számos szociográfia született és az elmúlt évtizedekben is több szociológiai kutatás terepe volt a térség, ezen irodalmak viszonylag jó áttekintést nyújtottak az ott zajló demográfiai, társadalmi folyamatokról – és persze a korábbi kutatói kérdésekről is. Tiszakerecseny az árvíz, illetve az ukrán határ speciális helyzete miatt került az érdeklődés középpontjába, míg Komárom és Tata környéke alapvetően a rendszerváltást követő újraparaszodás miatt a gazdasági és regionális elemzők egyik kedvelt terepe lett.

Nyilvános adatbázisok alapján (népszámlálás adott éveit, T-Star adatok) minden településről, annak térségéről egységes adatbázist állítottunk össze, (demográfiai és foglalkozásszerkezet, iskolázottság, infrastruktúra), melyet viszonyítási alapként mindig összevetettünk saját gyűjtött adatainkkal és az országos statisztikákkal.

1.2.2.2. Terepkutatás

1.2.2.2.1. Szálláshely

A terepet – településeinket és azok környezetét – „alulról” közelítettük meg. Először is kerestünk egy olyan szállást, ahol mi és a diákok közösen elférünk, a falu

számára láthatóak vagyunk és életmódunk, fogyasztásunk nem tér el kirívóan az ott élőkétől. A terep „alulról” közelítése azt is jelentette, hogy nem a helyi elitet kerestük fel először, hanem véletlenszerűen látogattunk el a házakhoz. Így először azokkal találkoztunk, akik egész nap otthon tartózkodnak, azaz a falu időseivel, betegeivel és munkanélkülijeivel. Ez az optika lehetővé tette, hogy a falvainkban marginalizált helyzetben élők is bizalommal fogadjanak bennünket és ne vetüljön ránk az a viszony, amely őket a helyi elithez fűzi. Természetesen apróbb feszültségek így is keletkeztek amiatt, hogy kit kerestünk fel előbb és kihez jutottunk el csak később, de ezeket általában tudtuk kezelni.

A szálláson étkeztünk, vagy úgy, hogy egy helyi asszony főzött nekünk, vagy a helyi ételszállító szolgáltatást vettük mi is igénybe. A faluban ritkán mozogtunk „tömegesen” (egy-egy terepen 10-15-en voltunk), de részt vettünk azokon a falusi eseményeken, amelyekre meghívtak bennünket, továbbá felkerestük a hétvégi istentiszteleteket is (minden, jelen lévő egyház esetén).

1.2.2.2.2. Interjúk

A terepezés fő módszere az interjú volt. A kutatási dizájn elkészítésekor háztartás-szinten alakítottunk ki egy komplett tervet, mely visszamutatott a háztartásfőn keresztül a személyes életútra és ezt egészítettük ki ún. intézményi interjúkkal. A háztartási interjúkat a diákok kezdetben velünk, kutatókkal párban, később kettesével, maguk készítették el. Egy-egy háztartási interjú átlagosan 2 órát vett igénybe, a családok többségét két alkalommal kerestük fel.

A családfán keresztül a rokonsági hálózatot, illetve a háztartás és a tágabb család történetét meséltettük el. A háztartási interjúban a kutatási koncepciónak megfelelően kérdeztük elbeszélőnket. Elbeszéléseik során mértük fel azt is, hogy érdemes-e visszatérnünk újra, hogy személyes élettörténeti interjút is készítsünk.

Az interjún belül két vizuális-kognitív módszert alkalmaztunk: családfát és mentális térképet. Ezek bizonyos terepeken gazdagították empirikus ismereteinket, más terepeken azonban nem született elegendő anyag.

A háztartási interjúk mellett intézményi interjúkat is készítettünk a településen hivatalt betöltő emberekkel, a jelentősebb vállalkozókkal és gazdálkodókkal, a szociális,

oktatási, igazgatás- és egészségügyi intézmények stb. dolgozóival. Igyekeztünk minden olyan személyt megtalálni, aki egy olyan intézményt képvisel, amely hatással van a település mindennapjaira. Ezeket az interjúkat rendszerint mi, kutatók készítettük a terepen vagy később, az utóterepelés során.

Az interjúk 90%-át magnón rögzítettük és később vagy szó szerint leírtuk vagy kijegyzeteltük. A digitális hangfelvételeket, interjúátiratokat, mentális térképeket, családfákat és jegyzeteket archiváltuk.

1.2.2.2.3. Háztartási adatlapok

Miközben az egyik kutató vagy diák interjúzott, társa egy adatlapot is felvett. Bár az interjúk és a háztartási adatlapok egymást kiegészítve, együttes használatra lettek létrehozva, voltak olyan, jellemzően a tervezettnél rövidebb interjúk, amelyek esetében a háztartási adatlap kérdései közül csak keveset lehetett volna kitölteni, azaz a hiányzó adatok aránya nagyon magas lett volna, ami összességében torzította volna a terep statisztikáit. Emiatt a nagyon hiányos adatlapokat nem vettük figyelembe, így az elkészült interjúk száma valamivel magasabb, mint a háztartási adatlapok száma.

1.2.2.2.4. Kollektív terepnapló

Azokat az interjúk körülményeket, interakciókat rögzítettük cenzúrázatlanul, amelyek nem kerültek a hangfelvételekre az interjúk közben. Minden este, több órán át írtuk a terepnaplót közösen. Ez a technika nemcsak abban segített bennünket, hogy a már napok után elvesző apró mozzanatok, részinformációkat megőrizzük, hanem fontos szerepet játszott a terepről kialakított és a napok során állandóan változó, kiegészülő, reflektáló közös tudások megfogalmazásában és sokat segítette a diákokat, illetve bennünket a napi nehézségek feldolgozásában is. E terepnaplót a feldolgozásban elsősorban arra használtuk, hogy a faluban élők különböző horizontjait felrajzolhassuk.

1.3. Kutatási eredmények feldolgozása

1.3.1. Kvalitatív feldolgozás

A négy terepmunka során terepenként 60-70 háztartási és 10-15 horizontális interjú készült, illetve az interjúkon kívül családfák és mentális térképek is születtek. Továbbá az előterepelés során keletkezett feljegyzések és kollektív terepnaplók egészítették ki a kvalitatív adatok csoportját. A háztartási interjúk feldolgozásához összeállítottunk egy olyan ellenőrző listát, amibe rögzíteni tudtuk az egyes interjúkról a kutatás tekintetében legfontosabb adatokat. Minden egyes interjút visszahallgatott valaki, és az egyes témakörökhöz kapcsolódóan az interjú különböző pontjain elhangzottakat röviden, néhány szóban összefoglalva beírta az ellenőrző lista sablonjába. A legfontosabbnak gondolt interjúkat (terepenként 10-15 interjú) szó szerint legépeztettük. (A kiválasztás kritériuma: idős, a településről sokat tudó emberek élettörténete, migráns-történetek, részletes életpályák, gender vagy etnikai szempontból fontos elbeszélések, a falu történetéhez vagy a jelen társadalmi, gazdasági, politikai viszonyainak megértéséhez sok adalékkal szolgáló interjúk, stb.) Az egyes intézmények képviselőivel készült interjúkat is legépeztettük, hiszen ezek esetében nem lehetett egységes ellenőrző listát összerakni.

Az interjúkat arra használtuk, hogy kutatási tapasztalatainkat modellekbe rendezhessük. Igyekeztük megőrizni a háztartás- és élettörténeti kontextus teljességét, amikor később az életpálya egy-egy mozzanatát, elbeszélőnk tapasztalatait és attitűdjeit, a helyi viszonyokba ágyazottságát stb. próbáltuk néhány idézetten keresztül bemutatni. Így szándékaink szerint az eset- és tematikus tanulmányokba beidézett interjúrészletek nem csupán színesítik, illusztrálják a vizsgált kérdést, hanem a kiterjesztett esettanulmány (extended case study) elvárásainak megfelelően „összeolvashatók”.

A biográfiai módszert – elsősorban az időhiány és a területi korlátok miatt – közvetlenül nem alkalmaztuk a feldolgozásban. Mindazonáltal számos interjút – különösen a migrációval és az etnicitással kapcsolatba hozható interjúkat – közösen végigelemeztük, s ennek tapasztalatai a tematikus tanulmányokba beépültek. A terepkutatás során összegyűjtött élettörténeti elbeszéléseket egy későbbi alkalommal szintén szeretnénk feldolgozni.

1.3.2. Kvantitatív információk a kutatásban: a háztartási adatlapok és makroadatok alkalmazása

Az interjú során számos olyan információ is felszínre kerül, amely klasszikus értelemben véve kvalitatív adatként is használható. Ezeket gyűjtöttük össze háztartási adatlapok segítségével. Háztartási adatlapunkat Sik Endre harminc évvel ezelőtti vésztői kutatásának kérdőíve alapján állítottuk össze. A háztartási adatlap az interjút kiegészítő kérdőívnek tekinthető, nem tartalmaz tehát minden olyan kérdést, sőt minden témakört sem, amelyek az interjúban szerepeltek, csak azokat, amelyek esetében lehetséges és szükséges volt a válaszok kérdőív-kérdés formájában történő rögzítése, így a családtagok elemi társadalmi-demográfiai jellemzőit, a háztartás- és családszerkezetet, a kapcsolatokat, a lakáskörülményeket és anyagi helyzetet, valamint a családtagok „mozgásait”. Összesen 230 háztartási ívből 185 háztartási adatlapot dolgozunk fel kvantitatív módszerekkel. (lásd alább)

A háztartási adatlapok adatait az interjúk készítői egységesen kialakított Excel-file-ba rögzítették, így az esetleges félreértések (olvashatatlan kézírás, nem egyértelmű jelölés stb.) is elkerülhetőek voltak azáltal, hogy ugyanaz a személy töltötte ki és rögzítette file-ba az egyes adatlapok tartalmát. Ezután a részfile-ok összefűzése és az adatok tisztítása következett, majd SPSS sav adatbázis formátumban álltak elő az összesített eredmények. A négy terepről készült statisztikai adatok mikroadatként és aggregáltan, terepenként külön és együttesen is elérhetőek word, excel és SPSS sav formátumban.

A terepeken végzett saját adatgyűjtés mellett a KSH különböző adatbázisaiból származó makroadatokat is összegyűjtöttük, hogy azok kiegészíthessék a négy településen készült interjúk alapján, de szükségszerűen csak a település egy részének (bár minden esetben jelentős részének) megkérdezése alapján nyert kvantitatív információkat. A KSH népszámlálási és településsoros (T-STAR) adatai alapján ugyanis olyan makroszintű információkat is beépíthettünk a kutatásba, amelyek árnyalják az alapvetően kvalitatív módszerek segítségével felrajzolható faluképet. Ezeket a települési esettanulmányok mellett a horizontális szempontú elemzések során is felhasználhattunk.

2. KÖZELKÉPEK – AZ ESETTANULMÁNYOK

A kutatási terepek jellemzőinek összefoglalása

	Országhatár	Térség	Etnicitás
Old	Kemény határ (Horvátország, háború utáni helyzet, EU-n kívüli ország)	Erőforrás-hiányos térség szegényedő kistalaja, periféria perifériája	Hierarchizált, de egyensúlyra törekvő, együttműködést preferáló etnikai viszonyok
Mocsa	Nincs adminisztratív határ (Szlovákia)	Erőforrásban gazdag vidék szűkülő lehetőségekkel küzdő falva	Rejtőzködő etnicitás, céltábla nélküli rasszizmus, területi elkülönülés etnikai jellegű működése
Bedő	Halványuló határ, EU-s ország (Románia), de schengeni határon kívül	Kiszorított, elzárt, erőforrás-hiányos térség aprófalva, periféria perifériája	Konfliktusmentes etnikai viszonyok, az etnicitás újraértelmezése a faluközösség érdekei szerint
Tizsakerecseny	Kemény határ (Ukrajna) szigorú ellenőrzéssel, élő csempészet és kishatár-kereskedelem	Peremhelyzetben lévő, erőforrásokban szűkös térség faluja, térségen belül közepes gazdasági prosperitással	Konfliktus-terhelt etnikai viszonyok, etnikai harc a terek feletti uralomban, a morális másik etnikai kategória helyi újratemtése

2.1. Old

Első terepünk, Old, Baranya megye Horvátországgal határos déli szélén található aprófalva. Az itt élők kapcsolata a határ túloldalán élőkkel a jugoszláv háborút megelőzően szinte napi szintű volt, a háborús évek azonban jelentősen szétzilálták a korábbi viszonyt. A korábbi rokoni kapcsolatok jelentős része megszakadt. A traumatikus időszak a mai napig tartó nyomot hagyott a környéken élőkben, de a távolságtartásnak nem csupán lelki okai vannak: a határsáv aláaknázottsága fizikailag is növeli és tartósítja a távolságot a

két szomszédos térség között. A határ adminisztratív szempontból is egy kemény határnak számít, hisz egy uniós és egy azon kívüli ország között húzódik.

Az egyébként is peremvidéken található térségen belül a falu helyzete szintén periférikusnak mondható. Mind gazdasági lehetőségek, mind erőforrás szempontjából egy folyamatosan romló helyzetű térség szegényedő falva. A falu ugyanakkor tovább tagolódik a belterületi részre, és a külterületén található pusztákra. Old esetében a puszta semmiképp nem tekinthető a szélek szélének: valódi gazdasági tevékenység épp ezeken a részeken folyik, és az ott gazdálkodók nem is a falut tekintik központjuknak, mint inkább a közeli kisvárost, ahová napi szinten járnak.

A település etnikailag heterogén, lakosságát református vallású nem cigányok és beás cigányok adják. A köztük való viszonyt sokkal inkább egyfajta együttműködési kényszerként lehet leírni, mintsem élesedő érdekellentétként. A falu „őslakosságának” saját cigányaival való viszonya azonban gyökeresen különbözik a környező falvak cigányairól alkotott képtől: míg az oldi interetnikai helyzetet egy viszonylag kiegyensúlyozott, bár nem kifejezetten stabil viszonyként írhatjuk le, addig például a szomszédos alsószentmártoniak megítélése stigmatizált. Az etnikai törésvonalak nem feltétlen képeződnek le térben is. A falu cigány lakossága a falu belső részein lakik; a családok egy része a faluszéli, etnikailag homogén utcában, más részük a falu főutcáján.

Az Oldon élő néhány száz ember mindennapi életét az intézmények szinte teljes hiánya miatt elsősorban informális kapcsolatok szervezik. A falu egy több évtizedes ciklus vége felé jár: korábbi, református lakossága lassacskán elfogy, helyét a hetvenes években betelepített cigány családok leszármazottai és az elmúlt 20 évben beköltöző, úgyszintén többségében cigány családok töltik be. Helyi értelmiség nincs, a jobb módú gazdálkodók nem pozicionálják magukat helyben. Tényleges elitpozíciót két ember, a polgármester és az egyházaszharaszi iskola Oldon élő igazgatója tölt be: ők tartják többé-kevésbé egybe – körülményeikhez és képességeikhez mérten – az oldi felnőtteket és gyermekeket. A falunak papja, lelkipásztorja sincs: a református egyház a múlt tehetetlenségi nyomatéka folytán működik még, a katolikus a szomszédos Alsószentmártonból a mindennapi betevőt biztosítja a legjobban rászorulóknak. A pünkösdista gyülekezet három tagja hasonló missziót tölt be. A falusi agrárvállalkozók a nap nagy részét nem a faluban töltik és ügyeik-piacaik sem a faluhoz kötik őket, sőt, cégeiket sem a faluban jegyezték be. A két puszta gazdálkodó lakói a falut a szükséges adminisztrációs kötelezettségeken túl nem „használják” semmire (mert nem tudnák), még a járható utak sem a falu fele vezetnek a pusztákról. A közös jószágok felett az erdő és a legelő esetében a polgármester saját

informális logikája szerint rendelkezik: tőle kapják az „arra érdemes” cigány családok – egyfajta rotációban – az erdőtisztítási engedélyeket (ezek a tüzelő fogytán szaporodnak), az illegális fakitermelés (faizás) és a lopott fával való kereskedés fölött pedig, amennyire lehet, szemet huny. A néhány községi épület többsége üresen áll.

A helyben élő és a lakosság többségét alkotó cigányokat még lazábban szövi egybe az „oldiság”. Ebben a diskurzusban a cigányok mennyiségi szempontból elismert „győztesek”, ezt a tőkét azonban nem tudják arra felhasználni, hogy saját kultúrájuk és politikáik képére formálják Oldot. S noha többségben vannak a faluban, ők sem tudják elsődlegesen ebbe a térbe pozicionálni magukat, hiszen gyermekeiket Egyházaszharasztiba kell járassák, napszámba a villányi borászokhoz mennek. Néhányan a régi minták szerint udvarosként, cselédként dolgozhatnak egy-egy nem cigány családnál, de helyben lényegében semmilyen munka nincs, a mobilitás fajlagos költsége pedig a rossz tömegközlekedés és a kevés személyautó miatt kifejezetten drága. A néhány mobilabb család az informalitás és az illegalitás kistérségi tereiben (Alsószentmárton, Siklónagyfalva, Beremend, Harkány, stb.) mozog és mindennel kereskedik, amivel csak tud. A korlátozott mobilitás és a pénzsűke miatt Old könnyű prédája az uzorának, ami ciklikusan meg is jelenik ott.

A kései Kádár-korszakban elmélyülő határmenti kapcsolatok jó alapot szolgáltatottak volna a rendszerváltás utáni gazdasági kooperációhoz, azonban a délszláv háború majdnem egy évtizedre megakasztotta ezeket a folyamatokat és a határmenti kapcsolatok máig nem tértek vissza a régi mederbe. Külföldi migráció és a határmentiség itt tehát nem összekapcsolódó fogalmak. A migráció irányai inkább Kanada, Anglia, Németország, Ausztrália felé mutatnak. A migráció oka minden esetben a megélhetési gondok kiküszöbölése. Ez csupán egy szűk réteg stratégiája, és a migrációs potenciál elsősorban néhány cigány családra jellemző.

Ez a sok „kis játszából” álló mindennapi küzdelem és a rokonsági kapcsolatok bonyolult hálózata az, ami elsődlegesen egyben tartja még mindig valamelyest a falut, s noha a szívességi kapcsolatok már jó ideje nem kölcsönösek, mégis tovább működteti őket a szolidaritás, a szokás, a félelem és a szükség.

Mindazonáltal a hol a mélyben maradó, hol a felszínre törő mikroszerkezeti feszültségek az oldi közösségiséget, szomszédtságot csak nagyon szerény mértékben képesek újratermelni. A demográfiai szerkezet megbillenése (nagyon sok idős nyugdíjas asszony, nagyon sok igen fiatal, több gyerekes szegény család), a helyi gazdák és

agrár vállalkozók fokozatos kiszorulása, az értelmiség és az intézmények megszűnése olyan terheket ró a rokonsági és informális hálózatokra, amelyek lassacskán képtelenné teszik a falut a lokalitás reprodukciójára.

2.2. Mocsa

A második terepként kiszemelt Mocsa Komárom-Esztergom megyében található, Komárom várostól tíz kilométerre, a szlovák határ mentén. Itt a határ adminisztratív értelemben gyakorlatilag megszűnt, hisz két, a schengeni határon belüli EU-s tagállam találkozási pontja. Az első és a második világháború utáni határmódosítás családokat szakított ketté egyik napról a másikra, melynek emléke még él az idősebbekben, ez azonban már nem jelent aktív határon átnyúló kapcsolatokat. Az aktív korú mocsaiak számára pedig a határon való átjárás nem cél, és nem is gyakorlat. Míg korábbi időszakban, a rendszerváltás előtt szinte folyamatos átjárás volt a jellemző, mára Komárno – szemben Komárommal és Tatával – semmilyen vonzerővel nem bír a mocsai lakosok számára.

Bár Mocsa határszéli település, helyzete messze nem nevezhető periférikusnak. Gazdaságilag viszonylag prosperáló, infrastrukturálisan jól ellátott térségben található, és a múltban magán a településen is komoly gazdasági tevékenység folyt (Komáromi Állami Gazdaság), melyre színteret a puszták jelentették. Mára ezek minden értelemben a falu peremévé váltak: a települési központhoz fűződő viszonyuk egyértelműen hierarchikus, ellátottság tekintetében is komoly az egyenlőtlenség. Lakói kiszorítottak és kimenekülők vegyesen.

Bár a településen jelentős cigány lakosság nem található, a mocsaiak cigányokkal szembeni attitűdje erősen elutasító. A korábbi cigány-nem cigány viszony romantikus emlékképe mellé a jelen előítéletes cigányképe kerül – releváns számú cigány kisebbség nélkül. A falu cigány családjainak identitása is ehhez a sémához igazodik: rejtőzködő, származásáról nem, vagy távolságtartással beszélő hozzáállásuk is jelzi a többség-kisebbség viszony nem épp harmonikus voltát.

Mocsa a kutatás többi terepéhez viszonyítva egy gazdaságilag jól működő térségben helyezkedik el és maga a falu is jobb adottságokkal rendelkezik, mint a többi vizsgált település. Ugyanakkor szociológiai szempontból jelentős társadalmi folyamatokat tudunk itt megfigyelni, amelyek fontos tanulságokkal szolgáltak a többi terep értelmezéséhez is. Az egyik legfontosabb megfigyelésünk a társadalmi különbségek

létrejöttének és fenntartásának módozataira vonatkozik. Mocsa közgazgatásilag két pusztához tartozik, ahol a falu belterületén élőknek alacsonyabb státuszú családok élnek. Ugyanakkor a faluban is van egyrészt egy elkülönült telep, illetve néhány olyan utca, ahol az ott élők életszínvonala jóval a falu átlaga alatti. A bel- és a külterületeken élő szegény családok elkülönülését különféle konkrét és szimbolikus gyakorlatok tartják fenn, melyet leginkább a helyi „elit” tagjai alapoznak meg. Konkrét kizárási eljárás pl. a szociális juttatások erőteljes korlátozása, illetve a pusztaiakat érintő szolgáltatások alacsonyabb színvonala vagy teljes negligálása. A konkrét lépéseket természetesen szimbolikus diskurzusok erősítik, ami Mocsa esetében a szegények önhibájának megfogalmazását jelenti. A kizárás másik aktora a „mocsai közösség” megteremtéséért létrehozott egyesület. Felfogásukban a „közösség” nem jelenti a falu összes lakóját, hanem főként a helyi középosztály és elit tagjait. Ők járnak a rendezvényekre, ők tartják fenn az egyesületet tagdíjakkal. A szegényebbek nem is igen tudnak ezekről az eseményekről.

Mocsa olyan természeti és egyéb javakkal rendelkezik, amely a település lakóinak javát szolgálhatná. Ilyenek a környéken található egykori szőlők, tavak, kavicsbányák, földek, stb. Ezek azonban a privatizáció során olyan módon kerültek magántulajdonba, hogy a helyiek semmilyen módon nem részesülnek ezek előnyeiből (pl. a szőlőterületet 2010-ben számolták fel; a tavakat részben tőkeerős helyi lakosok vásárolják fel, ahova a helyieknek nincs bejárásuk; stb.).

Összességében elmondható, hogy a többenél jobb adottságú település esetében is igen jelentős mértékben meghatározza helyi társadalom működését a társadalmi különbségek fenntartása, így a település javai és erőforrásai jellemzően nem az ott élők életszínvonalát emelik, vagy megélhetését segítik, hanem lokális és nem lokális befektetőknek kitétek.

2.3. Bedő

Bedő a bihari táj határ mellé szorult aprófaluja. Jelenkori történetére a román államhatár közelsége és az egyensúlytalan táj nyomta rá bélyegét. A térség központ nélkülsége, a fejlesztési források elvonása, a település közvetlen környezetéhez képesti kulturális, etnikai, vallási mássága, illetve eleve kis mérete határozottan előnytelen. Az egykor kifejezetten keménynek számító államhatár mára egyre halványulóban van, melynek hozadéka a lassan alakuló gazdasági együttműködések rendszere és Bedő ingatlanpiacának hirtelen mozdulása. Az első világháború előtt és azt követően is egy

darabig a térség legfontosabb központjának számító Nagyvárad mára elkezdte a határ innenső oldalán található, román többségű falut saját külterületeként használni: számos városi vásárolt itt magának ingatlant lakhatási, üdülési vagy befektetési céllal. Mind ők, mind a falu vezetése a határ további halványulásában, Románia Schengen-zónába kerülésében bíznak, melytől a térség, ezen belül Bedő gazdasági fellendülését remélik. A falut nagyrészt mint a közeli romániai nagyváros kertvárosias külterületét, üdülőfaluját használják – Bedő társadalmának nem váltak szerves részévé.

Bedőnek nincsenek külterületi településrészei, és a korábbi úgynevezett cigánysor is viszonylag korán és spontán módon szűnt meg az ott élők faluba költözésével. A település térszerkezete társadalmi töréseket nem jelöl ki. A falu azonban joggal nevezhető a szélek szélének: egy erőforrás-szegény térség egyre inkább ellehetetlenülő falujának. Bedő társadalomszerkezete azonban eltér a környezetétől: humán-erőforrás tekintetében meghaladja közvetlen környékét és megközelíti a megyei átlagot. Gazdasági lehetőségeinek szűkössége következtében azonban a falu elmúlt 50 éve a lassú elnéptelenedés története.

A református magyar környezetben görög katolikus román faluként létező Bedőn a cigány családok jelenléte már a korai időszakban sem volt mondható különösebben konfliktusosnak. Mára a cigány lakosság számbelileg jelentéktelennek tekinthető: összesen hét ember vallja magát a közösségbe tartozónak. A román lakosság identitástudata sem mondható különösebben erősnek, nyelvtudásuk is igen hézagos. A kisebbségként való önazonosulás azonban új értelmezést nyer, melyből elsősorban a teljes faluközösség hasznosul: a település életében többletforrásokat jelentenek a kisebbségi önkormányzatok támogatásai, illetve a kisebbségi oktatási normatíva. Az etnikai hovatartozást Bedőn egyértelműen felülírja az erős lokalitás-tudat.

Bedő legújabb kori történetét leginkább az elvándorlás határozta meg: az utóbbi 50 évben a falu lakossága közel harmadára zsugorodott. Ebben meghatározó szerepe volt a kemény államhatárnak, ezzel összefüggésben a fejlesztési források csökkentésének, a mezőgazdasági termelés visszaesésének és az ipari munkahelyek kistérségen belüli csekély számának. A falut korábban sem jellemezték meghatározó társadalmi különbségek, és ez a meglehetősen homogén társadalmi összetétel a későbbiekben is megmaradt. A mezőgazdaság mellett más meghatározó munkaadó az önkormányzatot leszámítva nincs. A település és a térség formális munkaerőpiaci lehetőségek tekintetében meglehetősen szűk.

Bedőt román nemzetiségi faluként tartja számon a néprajzi szakirodalom. Lakosságának meghatározó része ma is román kötődésűnek vallja magát. A település egyik fontos jellemzője még a cigány lakosság nem hosszú múltra visszatekintő története. A beköltözés és a falu elhagyása között eltelt szűk négy generáció alatt lejátszódó folyamat mégis több szempontból figyelmet érdemel. A területi elkülönülés két generáció alatt, két lépésben felszámolódott, a kezdetben sem túl nagy szociális különbségek ezzel együtt eltűntek, a társadalmi távolságok jelentősen csökkentek. Kirekesztettségről sem területi, sem társadalmi értelemben nem beszélhetünk. Mára ugyanakkor alig van helyben élő bedői cigány, nagy részük elvándorolt a nem cigány lakosság falut elhagyó stratégiájával egyidőben. A maradás-menés sem etnikai vonalak mentén dőlt el az elmúlt évtizedekben. Arányait tekintve nincs jelentős különbség a két etnikai csoport választott stratégiája között, a cigány lakosság esetében azonban ez a faluból való majdnem teljes eltűnést jelentette.

Bedő története jó példa arra, hogy egy olyan közösségben, melyben az együttműködés stratégiáit igyekeznek kidolgozni a szereplők, és nem a kizárás, kirekesztés a meghatározó a helyi társadalmi folyamatokban, a továbblépés, a változó környezethez és feltételekhez való alkalmazkodás terén se figyelhetünk meg különbséget az egyes (etnikai) csoportok között. A faluban ma az etnikai csoportthovatartozásnak köszönhető támogatások a teljes faluközösség forrásbővítéseként értelmeződnek és úgy is vannak használva mind a román, mind a cigány lakosság részéről. A lokális identitás jelentősége sokkal nagyobb, mint az etnikai különbségeké, azaz a mi és az ők határai inkább a falu határával párhuzamosak, semmint hogy az etnikai határvonalak mentén húzódnának.

2.4. Tiszakerecseny

A település Ukrajnához közel, az államhatár és a Tisza közti területen helyezkedik el, egy minden oldalról elzárt térségben, Beregben. A terület három oldalról közelíthető meg: egy híd és két kompos átkelő ad lehetőséget a ki-be mozgásra. Barabásnál és Lónyánál lehet átlépni a határt Ukrajnába. Az első világháború lezárása óta ez a besorítottság alapvető meghatározója térségnek. Tiszakerecseny két kisváros felé orientálódik: a kistérségi központ Vásárosnamény és a jobb közlekedési és infrastrukturális feltételekkel ellátott Kisvárdra irányába. 1978-ban a település elvesztette önállóságát, a szomszédos Lónyához körzetesítették.

Az ukrán határ mindig is meglehetősen kemény határ volt, mely uniós csatlakozásunkkal tovább szigorodott. Ezzel együtt, a magyar és az ukrán piac markáns különbözőségéből fakadóan a féllegális és illegális árucserre, a csempészet évtizedek óta domináns meghatározója az egész térségnek.

Sem Tiszakerecseny körül, sem a településen belül nem jellemző a területi elkülönülés-elkülönítés – ennek ellenére a társadalmi pozíció és a területi elhelyezkedés együtt mozog. A falun belüli terekért folytatott harc és etnikai küzdelem sajátos párhuzama jellemzi a falut.

A faluban számos intézmény működik, amelyek egyrészt munkahelyet teremtenek a helybelieknek, elsősorban a képzettebb nem cigányoknak, másrészt a közösség szempontjából is fontos a létük. Szinte kivétel nélkül minden gyerek a kerecsenyi iskolába jár. Az iskola „birtoklásáért” szimbolikus harc dúl a helyi elit, az iskolavezetés és a demográfiai többséget alkotó cigány gyerekek között.

Mivel az önkormányzati stratégia szerint a közfoglalkoztatásban állandó brigádokat alkalmaznak, ezért az itt való alkalmazás sokkal biztonságosabb megélhetés, mint a szűk időszakokra korlátozódó mezőgazdasági alkalmi munka. Ezzel magyarázható, hogy az önkormányzat kiválasztási stratégiája alapvetően szelektív és kirekesztő; jellemzően a nem cigány szakmunkásokat, vagy a valamilyen képesítéssel rendelkezőket preferálja. Mind a polgármester mind a szociális előadó részéről erős erkölcsi elvárások érvényesülnek.

A mezőgazdasági vállalkozók ezzel szemben maguk is kiszolgáltatottak a napszámosoknak. Mindannyian arra törekcsenek, hogy napszámosaikat személyében is lekötelezzék, elsődleges a személyes ismeretség. Ennek érdekében a munkaadók „emberségesen” bánnak a napszámosokkal. Ez a rendszer is rendkívül normatív, de itt a mezőgazdasági termelés az ethosz: „légy önellátó termelj meg mindent magadnak”. Ez a rendszer nagyon alacsony szinten, de a helyi társadalomba integrálja a szegényeket, úgy, hogy közben elvárja a normakövetés. Integrál, de közben erősen konzerválja a helyi viszonyokat, a hierarchiát. A cigány családok a falusi társadalom legalján helyezkednek el, ugyanakkor ebben a legalsó szegmensben osztoznak jó néhány nem cigány családdal is. A falun belül tehát fellelhető a nem etnikai szegénység is, többnyire az egykori cselédek leszármazottainak körében. Miközben erős a szociális küzdelem a falun belül (ki legyen közfoglalkoztatott, ki mennyit mehet napszámba), ebből mégsem jönnek létre etnopolitikák, Kerecsenyben még CKÖ (cigány kisebbségi önkormányzat) sincs.

Napjainkban a faluban körülbelül annyi szegény, munkanélküli van, amennyit a mezőgazdasági vállalkozók alkalmi munkásként, vagy az önkormányzat közfoglalkoztatásban alkalmazni tud. Ugyanakkor a helyzet nagyon billenékeny, hiszen a falu társadalmán belül van egy folyamatosan mozgó réteg, az „aszfaltoz” cigányok, akik Budapesten és az ország más részein dolgoznak, állandóan vagy ideiglenesen. A mobil életformával járó aszfaltozás nem integrálja őket a helyi társadalomba, de elősegíti a térbeli és társadalmi elmozdulásukat. A képzetlen cigány emberek számára ez az egyetlen lehetőség a falu hierarchikus zárt rendszeréből való elmozdulásra. Nagyobb gazdasági válságok idején azonban több család is visszakényszerül a faluba, amivel jelentős számban megnő a helyi munkára jelentkezők száma, és ezzel az addig fenntartott kényes egyensúly. Sarkítva, az „aszfaltozók” visszatörődésének mértékétől függ a faluban élő cigányok megítélése: az, hogy őket a helyi társadalom részeként, vagy csak idegenként kezelik. A cigány családok számára fenntartott rendes-rendetlen, „gyüttment”-„a mi cigányaink” dichotóm megközelítés a kulturális másik, az idegen fenntartásának szükségessége, hogy a kirekesztés lehetősége mindig meglegyen a teret és a falut uraló családok számára.

3. METSZETEK: A KUTATÁS KIEMELT SZEMPONTJAI

Az alábbi fejezetben azokat az értelmezési modelleket mutatjuk be röviden, amelyekre tematikus tanulmányaink épülnek.

3.1. Migrációs logikák és demográfiai szerkezet

A négy település az ország négy különböző határa mellett található, egymástól teljesen különböző földrajzi, társadalmi és történelmi mikrokörnyezetbe ágyazva, de számos hasonlóság is megfigyelhető közöttük, amelyek országos trendekre és a határmentiségből (is) adódó peremhelyzetre egyaránt visszavezethetők. Összességében mind a négy településen számottevő és hasonló mintázatú népességmozgás zajlott le az elmúlt másfél évszázadban, ami a kiegyezés utántól az 1960-70-es évekig folyamatos emelkedést, majd a hetvenes évektől erőteljes csökkenést, a rendszerváltás óta pedig enyhe csökkenést-stagnálást jelentett. Mind a négy falu elmúlt fél évszázadának az egyik legfontosabb eseménye a migráció volt, de annak finomszerkezete, vagyis az elvándorlás-bevándorlás zömének közelebbi ideje, mikéntje és az érintett társadalmi csoportok és

azok nagysága szerint eltér egymástól, aminek eredményeként mára különböző összetételű helyi társadalmak jöttek létre.

Az elmúlt ötven évet tekintve Old és Tiszakerecseny egy hosszabb migrációs ciklus vége felé jár, Bedőn és Mocsán viszont új, bár mérsékelt lendületet tapasztalunk. Old és Tiszakerecseny egy képzeletbeli időszalagon leegyszerűsítve úgy ábrázolható, hogy Tiszakerecsenyben ma valami olyasmi történik, mint Oldon az 1970-es években. Oldon ekkoriban tetőzött az a „népességcsere”, melynek során a jobb módú, mobilabb, főleg református vallású népesség megélhetési lehetőségek híján elvándorolt illetve gyermekeit olyan mobilitási pályákra ösztönözte, melyekből később nem térek vissza a faluba; a korábban betelepített, főképp beás nyelvű cigányság száma és aránya így egyre növekedett a faluban, míg mára, a demográfiai trendeknek megfelelően, ők alkotják a falu többségét. Az ország észak-keleti szélén fekvő Tiszakerecseny mára került hasonló helyzetbe, azaz egyre szűkülő megélhetési lehetőségek mellett egyre növekszik az ott élő cigányok aránya, azonban immár a nem-cigány népesség számára sincsen lehetőség olyan mobilitási pályák kialakítására, melynek segítségével a falut elhagyhatnák. Közelebről megvizsgálva természetesen más különbségek is láthatóvá válnak: Kerecsenyben szintén jelentős mobilitás (elvándorlás és ingázás) volt az 1960-as és 1970-es években, amely azonban lehetővé tette, hogy helyben gyarapodjanak a nem cigány háztartások. Az elbeszélésekből tudjuk, hogy Old népességeltartó képességének radikális lecsökkenése a nyolcvanas évek végére nem kevés konfliktussal járt, mely mára lecsendesülni látszik. A Tiszakerecsenyen most tapasztalt egyensúly azonban még törékenyebb, mert a környékbeli munkalehetőségek radikális lecsökkenésével az elvándorlás, ingázás sem orvosolhatja a problémákat, mint anno Oldon.

Ezektől és egymástól is eltér azonban Bedő és Mocsá migrációs múltja-jelene. A négy település közül talán Bedőt érintette a leginkább a migráció az elmúlt fél évszázadban, hiszen ez idő alatt népessége a harmadára csökkent, ami tehát lényegében csak elvándorlást, és csupán minimális bevándorlást illetve visszatérést jelent. Olddal szemben azonban itt mindenki elvándorolt – a helyi cigányság jó része meg sem állt Budapestig. Az utóbbi években épp a falu kiürülése, azaz az ennek következtében kialakult nagyon alacsony ingatlanárak váltak az egyik mozgatórugójává egy számottevő és magyarországi viszonylatban különösnek tekinthető beköltözési hullámnak, ám ez önmagában még elégtelen lett volna ahhoz, hogy a falu lassan el ne néptelenedjen. Bedő vonzása legalább ennyire köszönhető Nagyváradhoz közeli fekvésének, így az emelkedő nyugat-romániai ingatlanárak helyett egyre többek számára lett reális alternatíva a mára

könnyen átjárható határon túli agglomerációba való költözés, ahol olcsó és nyugalmas kertés házas övezetben lakhatnak nagyváradi megélhetésük megtartása mellett romániai románok és magyarok egyaránt.

Mocsá a legjobb helyzetű település az általunk vizsgált négy közül: ezt a migrációs múltja, azaz csekély elvándorlással és szintén csekély bevándorlással leírható elmúlt évtizedei is jól jelzik, hiszen a megélhetési lehetőségek relatív bősége és jó szintje alapvetően helyben tartották a lakosságot. Az utóbbi pár évtizedben azonban mégis számottevő mértékű beköltözés figyelhető meg egyfelől a falu földrajzi és egzisztenciális peremére, a pusztákra, ahol alacsony státuszúak szeretnének menedéket találni. Másfelől előfordul a falu belterületére történő szórványos beköltözés is, jellemzően a környező városok társasházi létét falusi életre felcserélő alsó-középosztályiak részéről. Mocsán azonban egyre jobban megfigyelhetőek az elvándorlás halvány jelei is, ami főleg tanulmányaik után haza nem térő fiatalokra jellemző, akik a fővárosba és környező nagyvárosokba költöznek, kihasználva azok bőséges és jó színvonalú munkaerő-piacait. Korábban a közigazgatásilag Mocsához tartozó két pusztát is nagyban hozzájárult a falu demográfiai egyensúlyának fenntartásához: a pusztai felemelkedés első grádicsának az számított, hogy beköltözött valaki a faluba. Ez a mobilitási csatorna a pusztai állami gazdaságok privatizációjával és a szinte teljesen gépesített agrárüzemi gazdálkodással megszűnt: az „oknélküli” puszták szegregátumokká váltak.

A négy település méretének és népességmozgásának eltérései ellenére néhány demográfiai jellemzőben sokban hasonlít egymásra. Ilyen például a háztartásméret: mind a négy faluban tízből két háztartásban egy, két-három további háztartásban két fő lakik. A népesebb háztartások aránya is viszonylag hasonló: tízből kb. három háztartásban lakik legalább öt fő, kivéve Bedőt, ahol egyetlen négyfősnél nagyobb háztartást találtunk. Településeink azonban eltérő korszerkezetet mutatnak, annak ellenére, hogy a rendszerváltás utáni első évtizedben mind a négy faluban csökkent a gyerekek aránya és nőtt az időseké. A „legfiatalosabb” település Old, ahol az elmúlt húsz évben minden negyedik-ötödik lakos 14 év alatti gyerek volt, és hasonló, de csökkenő arányú a gyerekek részesedése Tiszakerecsenyben is. Valamivel kisebb és szintén csökkenő arányban találunk gyerekeket Mocsán, míg Bedőn a legkisebb a gyerekek száma és részesedése, ami a rendszerváltás óta történt nagyfokú esés eredménye és mivel az utóbbi években alig született itt gyerek, ezért ennek a helyzetnek a további romlása várható, hacsak a Romániából beköltöző családok nem változtatnak ezen a trenden. Ezzel összhangban Bedőn a legmagasabb a gyerek nélküli háztartások aránya, itt tízből hét háztartásban nem

lakik 18 év alatti gyerek, míg a másik három településen tízből hat ilyen találunk. Ami a korfa másik végét illeti, a vizsgált településeken nőtt az idősek (60 éven felüliek) aránya a rendszerváltás óta, Old kivételével, ahol még kissé csökkent is e korosztály részesedése, ami jól ellensúlyoz az, hogy itt a legmagasabb a gyerekek aránya. A településeken tapasztalható fő trendek e tekintetben lényegében egybeesnek az országos, illetve az adott megye és kistérség trendjeivel is.

Nem így az iskolázottság terén, hiszen a négy településen alig találjuk nyomát az elmúlt húsz évre országos szinten jellemző oktatási expanzióknak. Mindez összhangban van a falvakból való elvándorlás és előregedés folyamatával, azaz – nem meglepő módon – a magasabb iskolázottságú és versenyképesebb képzettséget szerző helyi fiatalok vándoroltak el a vizsgált településekről, illetve nem tértek oda vissza. Az iskolázottsági szint emelkedésének elmaradása mellett a négy falu azért különböző mértékben iskolázott lakossággal rendelkezik: a legalább érettségizett felnőtt háztartástagok alapján a leginkább idős lakossággal rendelkező Bedő tekinthető a legiskolázottabbnak: itt tízből hat háztartásban él minimum egy olyan háztartástag, akinek legalább érettségije van, míg a többi településen tízből csak két-három ilyen háztartás van.

A életkor és iskolázottság szerkezetbeli változásai közvetlenül befolyásolják a települések lakosságának aktivitási összképét. A foglalkoztatottság tekintetében mind a négy település életében éles határt jelent a rendszerváltás, ami az országos folyamatokkal párhuzamosan a leglátványosabban a foglalkoztatottak és azon belül is a mezőgazdaságban dolgozók arányának drámai zuhanásával illusztrálható. A foglalkoztatott nők és férfiak aránya töredékére esett vissza mind a négy községben: a legnagyobb veszteséget az oldiak, a (relatív) legkisebbet pedig a mocsaiak szenvedték el a rendszerváltás utáni első évtizedben. Az ezredforduló körül azonban mind a négy településen érzékelhető, de különböző mértékű növekedés mutatkozik a főállás után adózók arányában. Ehhez azonban (Mocsán kívül) az is kellett, hogy rendkívül alacsony szintről induljon meg az emelkedés: 1995-ben Mocsán tízből három lakos adózott főállás után, a másik három településen viszont csak kettő. A növekedés ezt követően eltérő tempóban haladt az egyes településeken: ahol Mocsá tartott a kilencvenes évek közepén (32%), oda csak Bedő jutott el szűk másfél évtizeddel későbbre. Összességében Mocsá és Bedő esetében sokkal jelentősebb a növekedés, mint Oldon és Tiszakerecsenyben: 1995 és 2008 között Bedőn közel duplájára, Mocsán pedig másfélszeresére nőtt a főállású népesség aránya, míg a másik két településen alig néhány százalékpontos emelkedés tapasztalható.

A migrációs és demográfiai trendek hatására mára a négy faluból kettő, Old és Tiszakerecseny zsákutca. Nem tudatos döntés, hanem kényszer eredményeként maradnak ott lakosai, akik lassan többségbe kerülő cigányok, jellemzően többgyerekes, fiatal családok, kevés aktív és sok inaktív vagy feketén dolgozó családtaggal, akikkel szemben az idősödő nem cigány lakosság egyre inkább érzékeli, hogy fölénye és pozíciója elsorvad. Bedő is ebbe a sorba tartozna, ha az átjárható határok előtti időkből kifejezetten rossz földrajzi pozíciója nem változott volna előnnyé Románia EU-tagságával és a határok gyengülésével. Ezzel a román tannyelvű iskolát működtető falu, úgy tűnik, tud is élni. Mindazonáltal túlélésének és fejlődésének záloga csupán az a 40 romániai román és magyar beköltöző, akik gyermekeiket (ha van nekik) továbbra is Nagyváradon iskoláztatják. Mocsá a többi terephez képest jobb helyzetű és a nagyobb falu, rétegzettebb társadalommal. Ott életkori és aktivitási szempontból sem borult fel az egyensúly, bár szegregátumaiban az oldihoz hasonló zsákutcák jöttek már létre.

3.2. Rurális kisvilágok, a megélhetés keretei

Mivel kutatásunk alapvetően a közösségtanulmányra épült, így az agrárátalakulást, a „parasztság”, a földből élők helyzetét sem önmagában, hanem a faluban, a tágabb térségben jelen levő más megélhetési lehetőségekkel, az ipari-mezőgazdasági munkalehetőségek egyensúlyával, vagy túlsúlyával, a megélhetési lehetőségek társadalmi viszonyokra gyakorolt hatásával együtt vizsgáltuk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a falu körüli földek, az azzal való foglalatosság, a helyiek számára az egyetlen biztosan elérhető, értéket teremtő erőforrás, vagy a számos elérhető erőforrások egyike, illetve, hogy a minden településen adottságként megjelenő, földből származó javakhoz ki, és milyen formában jut hozzá.

A földhöz való viszonyt alapvetően meghatározza a települések agrártörténeti és társadalomtörténeti jellemzője, az, hogy a földek szocialista üzemi formában való művelése, a téjesztés a helyi társadalmakban milyen változásokat hozott. Mocsán, ahol az ipari munkavállalásnak mindig is voltak hagyományai és a szocializmusban is számos lehetőség volt erre, a szocialista gazdálkodási formák bevezetése egykoron nem járt nagyobb megrázkódtatással. Oldon ugyanez igaz, de más okból: ott azért volt viszonylag könnyű az átmenet, mert a családok többsége folytatni tudta a jelentős bevételt hozó kertészetet, ám ennek hasznát nem használhatta helyi akkumulációra, hanem ebből segítette következő generáció elköltözését. Bedőn és Tiszakerecsenyben, ahol a földön kívül szinte semmilyen más munkalehetőség nem volt, a téesz-szervezés sokkal nagyobb

változást jelentett a családok életében: más lehetőség híján ingázniuk kellett, vagy akár elhagyni a települést és máshol boldogulni.

A rendszerváltás után a különbségek, ha lehet, még hangsúlyosabbá váltak vizsgált térségeink között: Mocsán továbbra is a lehetőségek széles skálája állt rendelkezésre a boldoguláshoz, s ezek között a földdel való foglalkozás csak egy volt a sok közül. Bár a legtöbb mocsai család a tradícióknak és a helyi elvárásoknak megfelelően műveli kertjét, állatokat tart, de megélhetése általában fizetett bér munkán alapul, csak és kizárólag földből, és a falu határának más javaiból nagyon kevesen élnek a településen. A falu határának földjeit szinte kizárólag egyetlen, a helyi térszben dolgozó, majd a rendszerváltás után azt privatizáló nagyvállalkozó műveli; rajta kívül néhány kisebb családi gazdaságot fenntartó, kényszer-gazdálkodóval találkozhatunk a településen. Ezzel ellentétben a pusztákon működő egykori állami gazdaságok földjeit „láthatatlan” nagybefektetők, a tavakat és a kavicsbányákat beköltözők vásárolták fel, így az évtizedek óta ott élőknek semmilyen beleszólásuk nincs abba, hogy mi történik közvetlen környezetükben, sőt a szolgalmi utak magánosításával a falu periferiáján, a pusztákon élő családokat teljesen kizárták a közös terek és területek használatából is.

Másik három településünkön az ott élők számára az állam által biztosította szociális juttatásokon és a helyi intézményekben való foglalkoztatáson túl csak és kizárólag a föld és az ahhoz köthető munka az egyetlen helyben elérhető erőforrás. Ugyanakkor e három településen a javakhoz való hozzáférés teljesen másképp alakult: Old térségében az egykori téészt privatizáló középvezetők vállalkozásait nagyobb, tőkeerős cégek vásárolták fel, így az ott élőknek nincsen közvetlen beleszólásuk abba, hogy mi történik a falu határában. A településen működő néhány kisebb családi gazdaság létét szinte csak és kizárólag a gazdálkodás generációról generációra öröklődő hagyományának köszönheti, így a falu demográfiai jellemzői miatt előbb-utóbb nagy valószínűséggel eltűnik a településről. A falu lakóinak számbeli többségét jelentő, földdel nem rendelkező szegények, többnyire cigányok, ahogy évtizedekkel korábban, úgy napjainkban is a tágabb térség nagyobb vállalkozásaihoz járnak napszámba, kisebb részben helyi gazdákhöz. Azt mondhatjuk, az elmúlt évtizedekben Old polgárosodó gazdafaluból a nagybirtokok periferiáján elhelyezkedő, napszámos, cselédfaluvá alakult át.

Míg a mocsaiak és az oldiak nem nagyon tudnak beleszólni abba, hogy mi történik a falujuk határában, csupán egy nagyobb játszma külső megfigyelői, addig Bedőn és Tizsakerecsenyben többnyire helyi gazdálkodók tartják „felügyeletük” alatt a falu

határát. A két település között jelentős különbség van a gazdálkodás módjában és bővülés lehetőségében. Bedőn alapvetően szántóföldi gazdálkodással foglalkoznak. A falu határa mindig is nagyon szűkös volt, ugyanakkor Románia uniós csatlakozásával a helyi román nyelvtudást kihasználva több gazda bérel és művel földet a szomszédos országban. Tizsakerecsenyben az ukrán határ „merevsége” ezt nem teszi lehetővé, oda csak kereskedelmi kapcsolatok fűzik a vállalkozókat, viszont a falu határában a bedőinél intenzívebb gazdálkodás folyik, a szántóföldi termelést gyümölcsstermesztéssel kombinálják. E két faluban a gazdálkodók többségére a piac által nem érintett gazdálkodói magatartás a jellemző, azaz többségében „kényszerparasztok” művelik a földeket, akiknek nincs mobilizálható vagyona. Alacsony iskolai végzettségűek, jelentős részük a kilencvenes évek elején a munkanélküliség, vagy annak fenyegetettsége miatt kezdett ismét a mezőgazdasággal foglalkozni. A nagyobb gazdálkodókra a hagyományos paraszti gazdálkodás, a több lábbon állás (szántóföldi termelés, állattartás és háztáji kertművelés kombinálása) jellemző, ugyanakkor – elsősorban, mert több eszközigényes munkát bér munkában kell végeztetniük – termelési költségeik a nagyüzemi gazdaságnál jóval magasabbak. Ezt megfogalmazhatjuk olyan hagyományos gazdálkodásként is, ahol a gazdasági folyamatok még nem függetlenedtek teljesen a helyi társadalomtól. Mindez azt jelenti, hogy a közösség egy tagjának megítélésekor a falu viszonyrendszerében elfoglalt helyét jelentős mértékben meghatározza a közös munkaalkalmak tapasztalata, illetve a gazdálkodásáról kialakított vélemény. Ebben a helyzetben a gazdasági tranzakciók egyben patrónus-kliensi társadalmi kapcsolatot is jelentenek: a munkaadó és a munkavállalók között nem szerződéses viszony van, a közös munka a rokonsági és szomszédosági kapcsolatok részét képezi. A két település között jelentős különbség, hogy míg Bedőn a szántóföldi gazdálkodás miatt nincs igazán szükség kiegészítő munkaerőre, munkagépekkel a családtagok képesek elvégezni szinte minden munkát és csak egy-egy udvarost alkalmaznak, addig Tizsakerecsenyben, elsősorban a gyümölcsösök jelentős munkaerőigénye miatt, a falu társadalmának egy strukturáló mozzanata lesz a gyümölcsösök tulajdonosai és a hozzájuk járó napszámosok közötti viszony.

3.3. Formális és informális megélhetési technikák és kényszerek

Kutatásunkban az informalitás fogalmát a közép-európai és magyar társadalom- és gazdaságtörténeti sajátosságokat magán viselő jelenségként értelmeztük. Egyrészt fontosnak tartjuk, hogy az informalitás a kapitalista fejlődés szerves része volt a mindvégig meglévő tőke hiány miatt, ami azt jelentette, hogy a kisvállalkozások és személyesebb kapcsolatokon alapuló gazdasági szervezetek hagyománya erős viselkedési

mintaként működött. Ez a minta a kádárizmus feltételei között is meghatározó társadalomformáló erővel bírt. A rendszerváltás nyertesei között a több, míg a vesztesei között a kevesebb informális kapcsolatrendszerrel és gazdasági beágyazottsággal rendelkezőket találjuk.

Terepmunkánk mikro-szinten mutatta be, hogy egy adott településen hogyan, milyen mechanizmusok alapján rendeződnek a formális és informális viszonyok. Közel lépve egy „közösséghez” jól kirajzolódtak a kapcsolatrendszerek, kötődések, függőségi viszonyok, boldogulási módok. A különféle adottságokkal bíró terepeink jellemzése során képet kaptunk arról, hogy milyen lehetséges változatai alakultak ki a formális és informális, illetve illegális társadalmi érintkezéseknek. Az egyes terepeket elemezve megnéztük tehát, hogy hol milyen csoportok/rétegek milyen mértékben vesznek részt az informalitásban és/vagy az illegálitásban, illetve mennyire és miben függenek ettől. Elemzésünkben kitérünk arra is, hogy az informálishoz való kötődés az akkumuláció vagy alapszükségletek megteremtését szolgálja-e. Hol húzódik tehát a legális és illegális határa és kik, milyen körülmények hatására lépik ezt át?

Az egyes terepekről készült esettanulmányokban a sűrű leírás módszerével felvázoltuk, hogy milyen társadalmi csoportok, rétegek, háztartástípusok különböztethetők meg az adott településen. Ezeket anyagi és jövedelmi helyzetük, lakáskörülményeik, gazdasági aktivitásuk (mivel foglalkoznak, miből tartják fenn magukat) alapján kategorizáltuk és írtuk le. Majd ezt a kategorizációt alapul véve elemeztük tovább a formalitás/informalitás megjelenési formáit. Az elemzés alapegysége a háztartás volt. Először a bevételek struktúráját vizsgáltuk meg: egyes csoportok esetében inkább (1) a piaci versus állami, illetve (2) a formális versus informális bevételek dominálnak-e. Ez után megnéztük, hogy (3) ezek megszerzéséhez jellemzően milyen kapcsolatrendszereket kell mozgatni, formálisat, informálisat, vagy illegálisat?

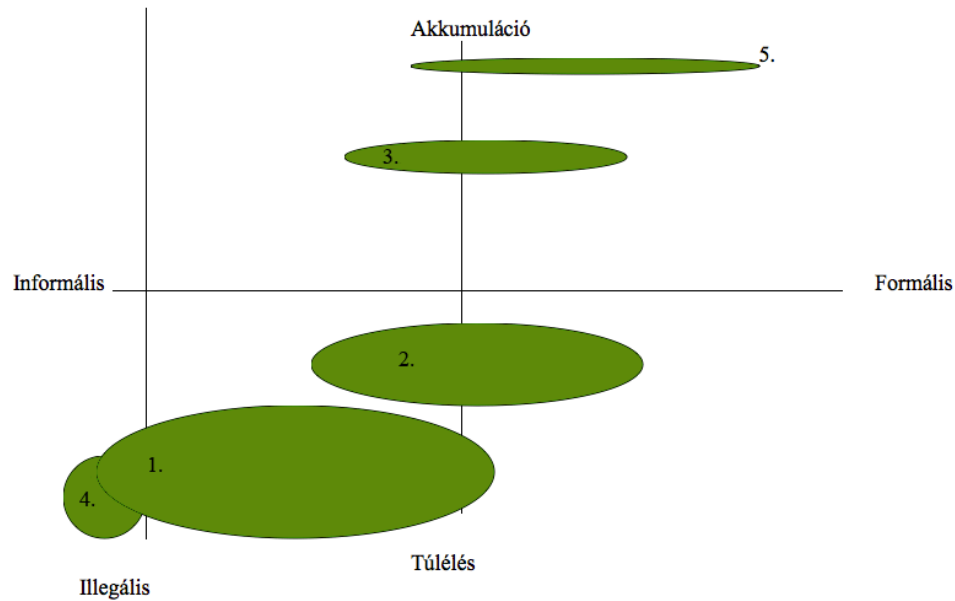
(1) Bevétel forrása	állami 	piaci 	vegyes
(2) Bevétel típusa	+ (formális)	– (informális)	– – (illegális)
(3) Kapcsolatrendszerek	+ (formális)	– (informális)	– – (illegális)

Utolsóként pedig kitértünk arra, hogy a gazdasági tevékenység (akár formális, akár informális vagy illegális) milyen funkciót tölt be az adott háztartások életében, milyen célt szolgál, inkább az akkumulációt (+), vagy inkább túlélést (–) segíti.

Ezek után a különböző csoportokat (háztartástípusokat) elhelyeztük egy koordináta-rendszerben a formális/informális és a túlélés/akkumulációs tengelyek mentén, megpróbálván azt is érzékeltetni, hogy ki milyen mértékben vesz részt a formalitásban vagy az informalitásban (amelynek a legszélső pontját tekintjük az illegálitásnak). A túlélés/akkumuláció dimenzió pedig azt kívánta érzékeltetni, hogy milyen a státusza az adott csoportnak megélhetés tekintetében, tud-e beruházni a saját vagy gyerekei jövőjébe, vagy szimplán a mindennapi megélhetésért kell küzdenie.

Oldon a különböző rétegek bevételi struktúrája hasonló: eltérő mértékben ugyan, de mindenki részt vesz a helyi informális piacon, annak ellenére, hogy a boldogulás tekintetében szélsőséges helyzetek jellemzik a falut. (Bár kifejezett jómódról egyetlen csoportnál sem beszélhetünk, azonban az agrárvállalkozók rendszeresen megélnék, illetve a kisebb gazdálkodók is biztosítani tudják maguk és családjuk számára a helyben boldogulást). Ugyancsak jellemző, hogy a megélhetéshez kombinálni kell a bevételeket.

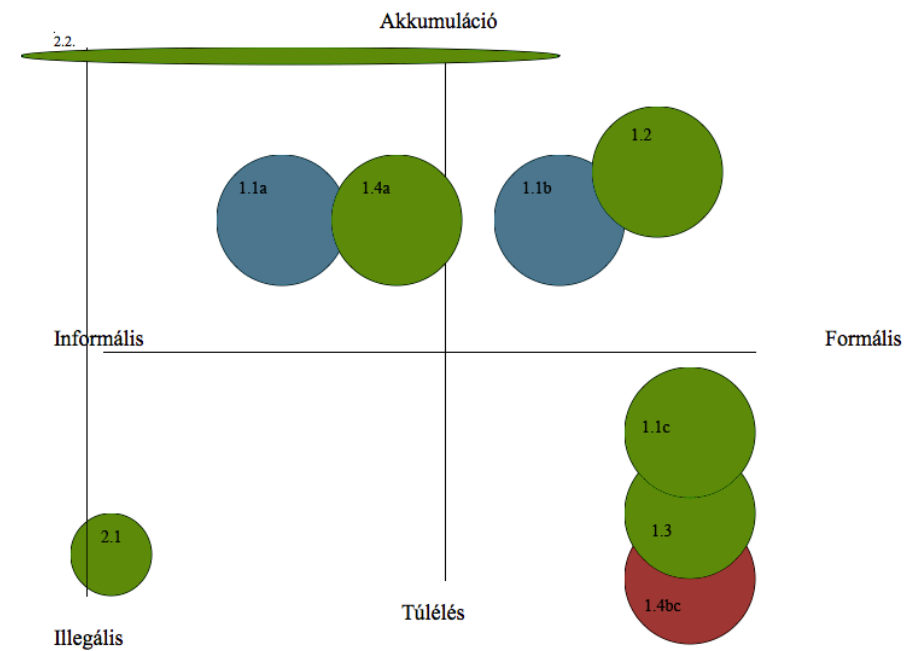
1. ábra. Old

1. Szegény (cigány) családok 2. Nyugdíjasok 3. Kisebb gazdálkodók 4. „Lecsúszott egzisztencia” 5. Agrárállalkozók

Mocsán a falu társadalmának két szélét, a legmagasabb akkumulációs képességgel bíró és a túlélésért küzdő rétegeket jellemzi az informális bevételi struktúra. Kiemelendő, hogy Mocsán lehetséges valamilyen szintű akkumuláció jelentős informális kapcsolati rendszer nélkül is. Ugyanakkor a vegyes, tehát piaci és állami bevételi struktúra dominál. Egy átlagos mocsai háztartás meg tud élni a többé-kevésbé formális világból, sőt még gyarapodhat is. Azonban a bevételnövelés informális stratégiái nem alkalmazhatók azokban a szegény nyugdíjas, egykeresős vagy alacsony státuszú kétkeresős háztartásokban, ahol a túlélésért küzdenek, vagy fenyegeti őket a lecsúszás. Az informalitás hiánya esetükben a társadalmi beágyazottság hiányára, vagy korábban felhalmozott kapcsolati tőkék elvesztésére utal.

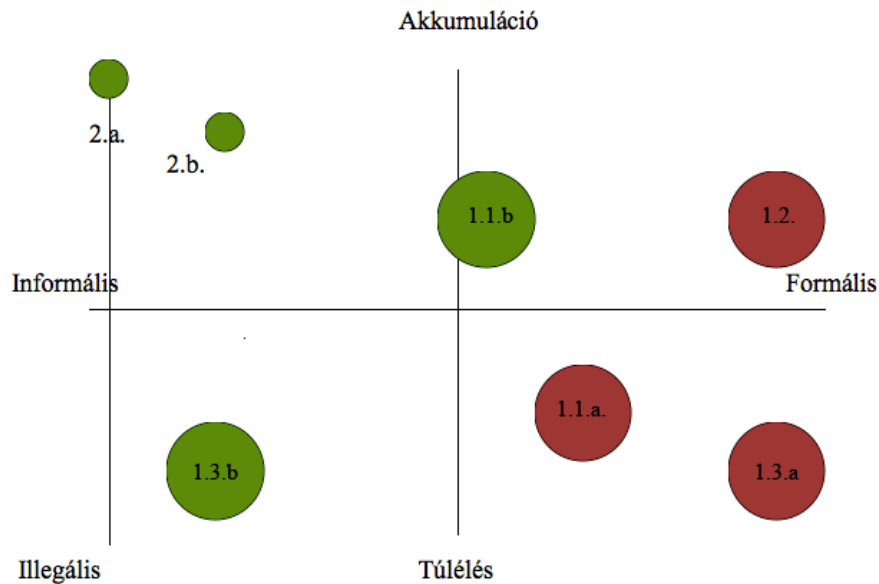
2. ábra. Mocsá

1.1.a. Két vagy többkeresős/informális 1.1.b. Két vagy többkeresős/formális magasan kvalifikált 1.1.c. Két vagy többkeresős/formális szakképzett 1.2. Kis- és közepes családi vállalkozások 1.3. Egykeresős háztartások 1.4.a. „jómódú nyugdíjasok” 1.4.b. „szegény” nyugdíjasok 1.4.c. „szegény nyugdíjasok” volt rendszer idegenek 2.1. Alkalmi bevételekből, segélyekből, rokkantnyugdíjból élők csoportja 2.2. Nagyvállalkozók

Bedőn az egyes háztartástípusok mindkét dimenzió mentén nagy szórást mutatnak. Egyrészt a túlélés/akkumuláció dimenzió minden pontján találunk csoportokat, ami a település társadalmi rétegzettségének összetettségére utal. Másrészt a formális/informális skálán is erősen szóródnak a háztartások (a rosszabb és a jobb státuszúak esetében is). A formális bevételek – mivel azok túlnyomórészt nyugdíjak –, felhalmozásra nem alkalmasak. A felhalmozásra többnyire az informális és illegális piacról származó jövedelmek nyújtanak lehetőségeket.

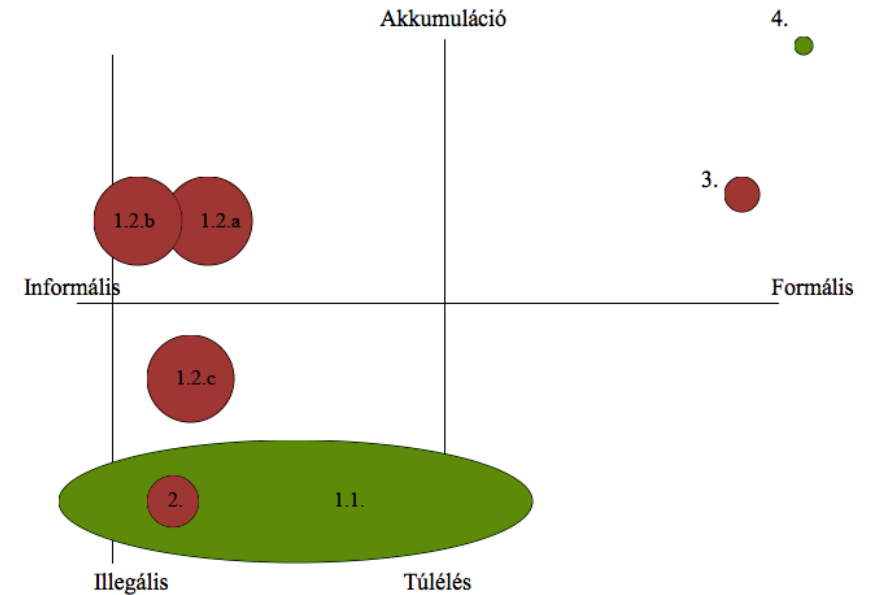
3. ábra. Bedő

1.1.a. Kisebb gazdálkodók saját részre 1.1.b. Kisebb gazdálkodók piacra is 1.2. Alkalmazottak 1.3.a. Inaktív nyugdíjas 1.3.b. Inaktív napszám stb. 2.a. Nagyobb gazdálkodók és egyéb vállalkozást végzők 2.b. Szövetkezetbe tömörülő nagyobb gazdák

Tiszekerecsenyben szintén az állami jövedelmek dominálnak, itt azonban nem pusztán nyugdíjakról van szó. Tisztán piaci jövedelmekkel az agrártámogatások miatt nem is igen találkoztunk. Meghatározóak az informális kapcsolatok, melyek nem ritkán az illegális határait súrolják. Döntően formális kapcsolatokkal csak az önkormányzat alkalmazásában álló közalkalmazottak (illetve a „tartós” közmunkások) rendelkeznek. Az informális kapcsolatok ilyen módon nem a legsikeresebbekhez kötődnek, hanem inkább a küszködést mutatják a mindennapi megélhetésért mind a kistermelők, mind a legszegényebbek esetében, még ha eltérő szinten is.

4. ábra. Tiszekerecseny

1.1. Aszfaltozók és napszámos, cseléd, (főként) cigány családok 1.2.a. Mezőgazdasági kisvállalkozók, kistermelők (mg váll. és iparban keresett jövedelem) 1.2.b. Mezőgazdasági kisvállalkozók, kistermelők (mg és egyéb vállalkozások) 1.2.c. Mezőgazdasági kisvállalkozók, kistermelők (nem elegendő a megélhetéshez) 2. „Szakképzett” közfoglalkoztatottak 3. Önkormányzat alkalmazottai 4. Mezőgazdasági nagyvállalkozó

3.4. Etnicitás modellek marginális terekben

Elemzésünkben kezdetektől a konstrukcionista álláspont felől közelítettük az etnicitás kérdését, azaz elutasítottuk azt a megközelítést, mely szerint az etnikai identitás az egyének veleszületett, tőlük elválaszthatatlan tulajdonsága. Határozottan amellett foglalunk állást, hogy az etnikai határok kialakulása helyi gazdasági-társadalmi erőterben folytatott harc eredménye, és a történelem során folyamatosan változik. Fontosnak tartjuk kiemelni emellett, hogy ezek a határok szoros összefüggésben állnak a gazdasági, kulturális, politikai és vallási struktúrákkal, vagy épp a térszerkezettel, ezektől függetlenül

nem értelmezhetők. Ennek megfelelően azt vizsgáltuk terepeinken, hogyan alakulnak a „mi” és az „ők” határai a különböző lokális erőterekben, hogyan határozza meg a gazdasági, politikai, vagy épp terek feletti hatalmi játszma a kint és bent határait, illetve, hogy ezek a pozíciók aztán hogyan merevedhetnek etnikus csoportkijelölésekké, vagy épp hogyan oldódhatnak fel a korábban merev struktúrák az együttműködés közegében.

Elemzésünkben három olyan ideáltípust, olyan „másik” fogalmat használtunk, melyek a fenti folyamatok leírását segítik a vizsgált négy terepen.

Szociális másik: alapvetően a szociális helyzetben érzékelt különbségek kapnak hangsúlyt a másik meghatározásában.

Kulturális másik: e fogalom használatára a kulturális különbözőség hangsúlyozása jellemző.

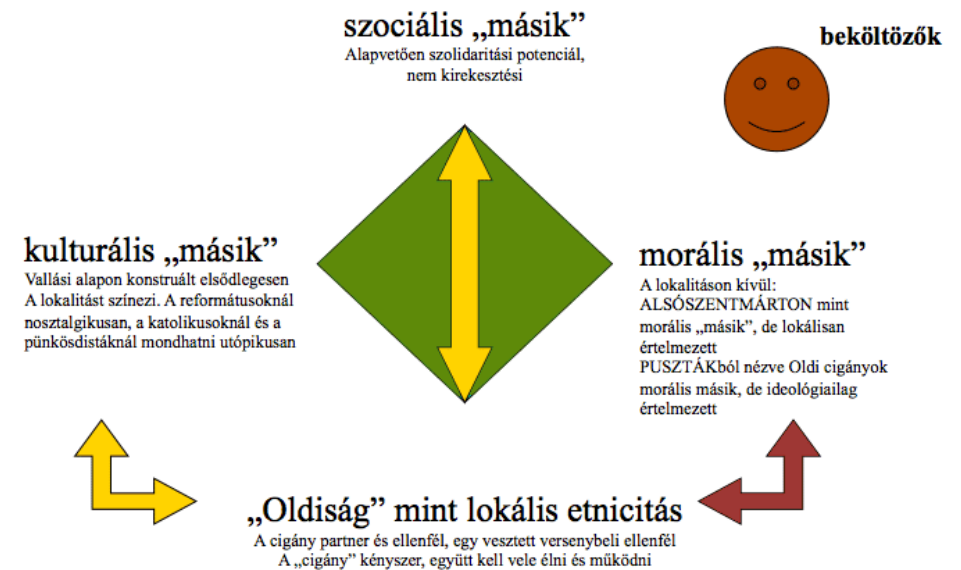
Morális másik: ennek használatakor a másik csoport teljes értékrendszerének mássága kerül előtérbe.

E három ideáltípusnak, illetve ezek különböző kombinációinak előfordulását igyekeztünk a négy terepünkön megfigyelni:

Ha Old társadalmát az együttműködés versus kizárás mindennapi gyakorlatai alapján vizsgáljuk, akkor az etnicitás határai az együttműködés logikái szerint jönnek létre. A helyben élő, oldi cigányok megítélése az alapvetően elfogadó hozzáállástól a „szociális másik” kategorizációig terjed. Az Oldon kívüli cigányok azonban egyértelműen kívül lévők nem csak térbelileg: belőlük alkotja meg az oldi közösség a „morális másik” kategóriáját, melynek értékei teljesen elfogadhatatlanok mind a nem cigány, mind a cigány oldi lakosság számára. A kint és bent határai sokkal inkább a lokalitás, semmint az etnikus besorolás határaival párhuzamosak.

5. ábra. Old – etnicitás a régebben ott élő cigányok, a beköltözők és nem cigányok perspektívájából

Old – etnicitás a régebben ott élő cigányok, a beköltözők és nem cigányok perspektívájából

Mocsán a helyzet teljesen más. Annak ellenére, hogy jelentős számú, cigányként számon tartott lakosa nincs a falunak, az etnikai kategorizáció igénye nagyon erős, és egyértelmű kirekesztő stratégiát követ. A szinte észrevehetetlen cigányok (és diskurzíve a jelen nem lévő zsidók is) kívül állnak a mocsai társadalmon mint „morális másik”. Mocsai külterületi részeit pedig a „centrum” az etnikai kirekesztéshez hasonlóan tartja távol magától. Előbbi esetben az etnikai besorolás jelöli ki a kint és bent határát, utóbbi esetben pedig a térbeliség határozza meg egy etnikai jellegű másság-pozíciót.

6. ábra. Mocsá – etnicitás a régebben ott élő cigányok és nem cigányok perspektívájából

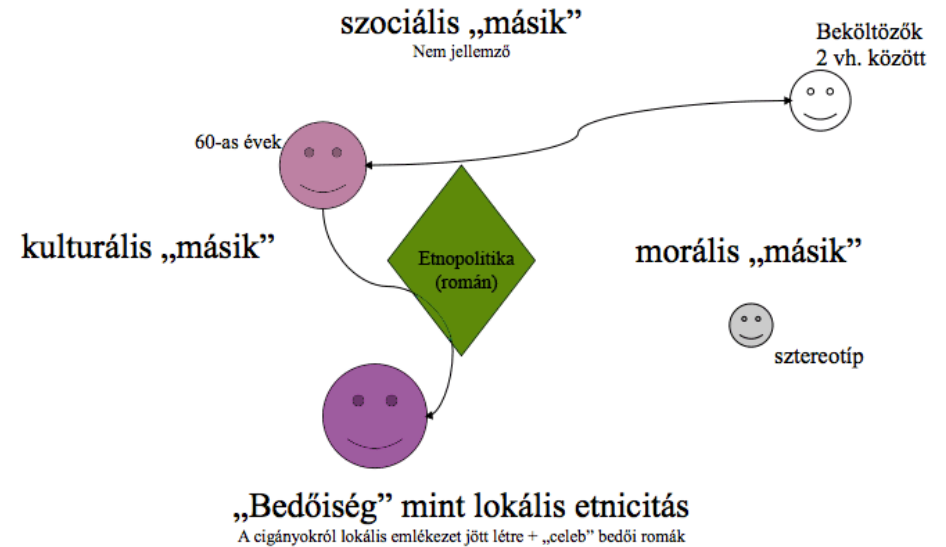
Mocsá – etnicitás a régebben ott élő cigányok és nem cigányok perspektívájából

Bedő egy multietnikus falu (román, cigány, magyar lakossággal). Mára a faluban cigányok jórészt csak az emlékezetben élnek a nagymértékű elvándorlásnak köszönhetően. A határkijelölésekben és a különböző stratégia-követésekben az etnikai besorolás nem játszik szerepet. Az etnikai másság nem határkijelölő, hanem forrásbővítő lehetőség (a kisebbségi támogatási rendszer előnyeinek kihasználása) a teljes faluközösség javainak gyarapítása érdekében.

7. ábra. Bedő – etnicitás a cigányok és nem cigányok perspektívájából

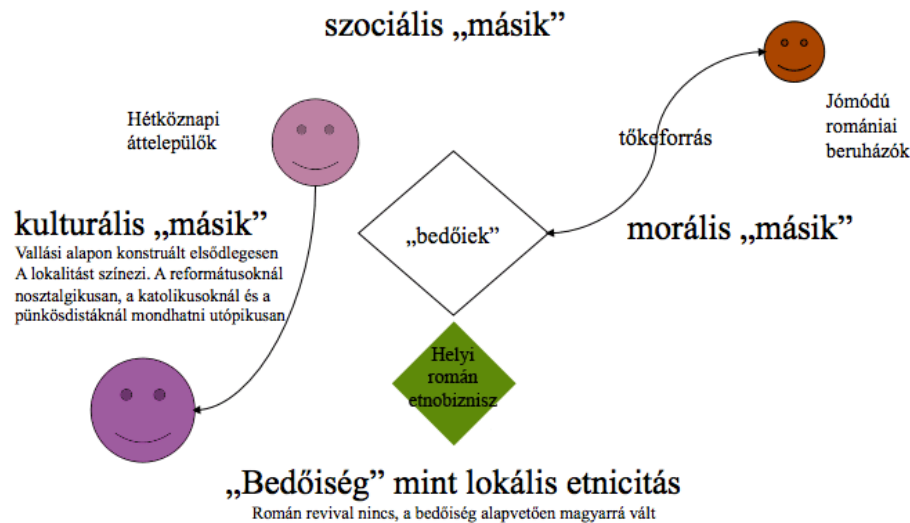
Bedő – etnicitás a cigányok és nem cigányok perspektívájából

A falu társadalmát színesíti román állampolgárok beköltözése az elmúlt években. Ezek az új családok bár némileg óvatos, de mindenképpen elfogadó hozzáállással találkoztak a faluban. Leginkább a „kulturális másik” kategóriával lehet leírni őket, nem odavalósiak, de nem „gyűttmentek”. Mivel a kulturális különbséget a területiség hozza létre, az etnikai azonosságok – mind a román mind a magyar etnikum esetében – alig játszanak szerepet a romániaiak és a bedőiek között.

8. ábra. Bedő – etnicitás a románok, a romániaiak és a magyarok között

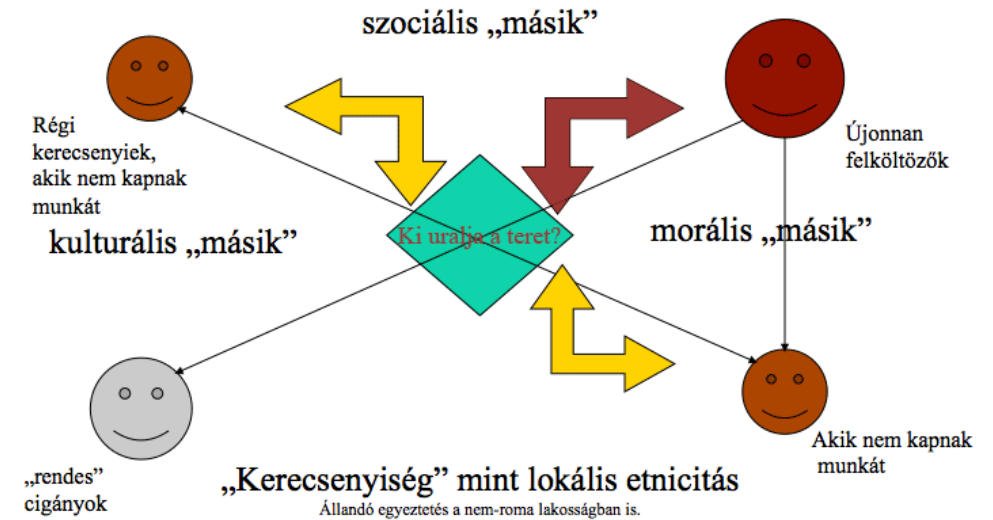
Bedő – etnicitás a románok, a romániaiak és a magyarok között

Tiszakerecsenyben az etnikai határok meghúzása, hangsúlyozása a terek ellenőrzésének bevett stratégiája. Még létezik a “cigánysor”, de a falu más részein is élnek cigány családok. A falu nem cigány lakói szemében a kerecsenyi cigányok a szociális és morális másik kategóriába sorolhatók életformájuk, lakóhelyük és migrációs stratégiáik szerint. A távolságtartást leginkább a frissen be- vagy visszaköltözött cigány családok tapasztalhatják, akik morális másikként jelennek meg, míg a régebben, vagy folyamatosan a faluban élők a szociális és kulturális másik pozíciói között billegnek. Előbbiek idegenként, utóbbiak a „mi cigányainkként” vannak megjelölve – tehát míg az egyik egy kirekesztett, addig a másik egy belső pozíció a kint és bent határait illetően.

9. ábra. Tiszakerecseny – etnicitás a cigányok és nem cigányok perspektívájából

Tiszakerecseny – etnicitás a cigányok és nem cigányok perspektívájából

Ukrajna és az onnan érkezők többféle szerepben és szituációban jelennek meg a faluban: az idősek körében még élénken él a malenkij robot emlékezete, és rokoni kapcsolatokat is ápolnak a kárpátaljaiakkal. Az elmúlt évtizedekben többen házasodtak a faluba a határ túloldaláról, van egy folyamatos áttelepülés, még a körzeti orvos is onnan való. Bár a közbeszédben még a magukat magyarnak tartó átköltözőket is gyakran „leukránózzák”, mégis azt mondhatjuk, hogy ők viszonylag gyorsan integrálódnak a helyi társadalomba. A kulturális másság nem engedi érvényesülni az etnikai azonosságot (magyar és magyar között). Emellett időszakosan feltűnnek a faluban „ukránok”, főleg napszámosok, alkalmi árusok. Őket általában idegenként kezelik.

10. ábra. Tiszakerecseny – etnicitás az ukrainaiak és a többség perspektívájából

A négy településről elmondhatjuk tehát, hogy az együttélés-elkülönülés történetének más-más szakaszában vannak. Ma Tiszakerecseny ott tart, ahol Bedő tartott a hartvanas évek környékén, mikor még két, etnikai csoportként értelmezhető oldal versenyzett a falu tereiért, a pozíciókért. Ugyanakkor míg Oldon és Tiszakerecsenyben az együttélés módozatait kell kidolgoznia a közösségek tagjainak, addig Bedőn és Mocsán gyakorlatilag nem beszélhetünk ebben az értelemben különböző etnikai csoportokról. Bedőn a lehetőségek szűkössége ösztönzött mindenkit a falu elhagyására – függetlenül etnikai hovatartozásától. Mocsán viszont a falu nem tűrte meg a másságot a településen belül: a maradók, azaz a teret és társadalmat uralók, illetve az elmenők, vagy rejtőzködni kényszerülők között egyértelmű etnikai határvonal húzódik.

Természetesen számos folyamat van még, melyek a kint és a bent határainak etnikai meghatározottságát erősítik vagy éppen eljelentéktelenítik. Vannak olyan

társadalom- és gazdaságtörténeti periódusok, melyek inkább kedveznek a társadalmi befogadásnak és az együttműködésnek, ugyanakkor olyanok is, melyek inkább a kirekesztést gerjesztik. Hogy e periódusok épp milyen állapotban találnak egy-egy helyi társadalmat, az nagyban befolyásolja e kistársadalmak életének alakulását.

3.5. Közösségek és szomszédságok

Terepkutatásaink nagyon egyszerűen fogalmazva azon kérdés körül forogtak, hogy milyen erőfeszítéseket kell tennie egy falu lakójának nap mint nap ahhoz, hogy ugyanott, az otthonában hajthassa le a fejét este. Az esettanulmányokból láttuk, hogy a megélhetés, a boldogulás egyéni stratégiái sokszor bizonyos közösségi kapcsolatokba ágyazódnak. E fejezetben a lényeges közösség-teremtési eljárásokat összegezzük.

Az Oldon élő néhány száz ember mindennapi életét az intézmények szinte teljes hiánya miatt elsősorban informális kapcsolatok szervezik: a küzdelem a betevőért. A falu egy több évtizedes demográfiai ciklus vége felé jár: korábbi, református lakossága lassacskán elfogy, helyét a hetvenes években betelepített cigány családok leszármazottai és az elmúlt 20 évben beköltöző, úgyszintén többségében cigány családok töltik be. Helyi értelmiség nincs, helyi elitről is igen nehéz beszélni, hiszen a jobb módú gazdálkodók nem pozicionálják magukat helyben. Tényleges elitpozíciót két ember, a polgármester és az egyházasharaszti iskola Oldon élő igazgatója tölt be: ők tartják többé-kevésbé egybe – körülményeikhez és képességeikhez mérten – az oldi felnőtteket és gyermekeket. A falunak papja, lelkipásztora sincs. A két pusztai gazdálkodó lakói – a szükséges adminisztrációs kötelezettségeken túl – nem „használják” a falut semmire (mert nem is tudnák); még a járható utak sem a falu felé vezetnek a pusztákról. A közös jószágok felett a polgármester saját informális, konfliktuskerülő logikája szerint rendelkezik. A néhány községi épület többsége üresen áll.

A helyben élő és a lakosság többségét alkotó cigányokat még lazábban szövi egybe az „oldiságnak” a helyi elit által diktált diskurzusa. Ebben a diskurzusban a cigányok mennyiségi szempontból elismert „győztesek”, ezt a tőkét azonban még nem áll módjukban arra felhasználni, hogy saját kultúrájuk és politikáik képére formálják a helyi közösséget. S noha többségben vannak a faluban, ők sem tudják elsődlegesen ebbe a térbe pozicionálni magukat, hiszen gyermekeiket Egyházasharasztiába kell járatniuk, napszámba pedig nem a helyi és a pusztai agrárvállalkozókhoz, hanem a villányi borászokhoz mennek. Néhányan a régi minták szerint udvarosként, cselédként

dolgozhatnak egy-egy nem cigány családnál, de helyben lényegében semmilyen munka nincs, a mobilitás fajlagos költsége pedig kifejezetten drága. A korlátozott mobilitás és a pénzsűke miatt Old könnyű prédája a ciklikusan meg-megjelenő uzsorának.

Elsődlegesen ez a sok „kis játszából” álló mindennapi küzdelem és a rokonsági kapcsolatok bonyolult hálózata az, ami valamelyest még mindig egyben tartja a falut; noha a szívességi kapcsolatok már jó ideje nem kölcsönösek, mégis tovább működteti azokat a szolidaritás, a szokás, a félelem és a szükség. Olyan csepp a falu, hogy mindenki szem előtt van benne.

Mindazonáltal a hol a mélyben maradó, hol a felszínre törő mikroszerkezeti feszültségek az oldi közösségséget, szomszédságot csak nagyon szerény mértékben képesek újratermelni. A demográfiai szerkezet megbillenése, a helyi gazdák és agrárvállalkozók fokozatos kiszorulása, az értelmiség és az intézmények megszűnése olyan terheket ró a rokonsági és informális hálózatokra, amelyek lassacskán képtelenné teszik a falut a helyiség, a szomszédság reprodukciójára.

E sajátos szerkezetben a szimbolikus hatalom még mindig a református kisebbség kezében van: ők azonban már csak arra képesek, hogy a falu történetiségét és dicső múltjának emlékezetét fenntartsák. Ebben egyébként társra találnak a hetvenes évek óta ott élő cigány családokban is. E közös múltnak természetesen sajátos belső hierarchiája van: a nem cigány lakosság még ebből sem oszt meg mindent a cigányokkal. Másfelől azonban, e szomszédsági szerkezeteket a jelenben a cigányok immár sokkal jobban átlátják, mint a nem cigány helyiek. Az általuk észlelt és kapcsolataikon keresztül működtetett szomszédsági térháló – noha az alapját a rokonsági viszonyok adják – kiterjedésében és működtetésében nagy valószínűség szerint egy olyan modern dinamikus oldiságot ad ki, mint amilyen a hetvenes években a helyi gazdálkodók informális hálózata lehetett. Ebben az értelemben a mintázat, a kis hagyomány még mindig „közös”.

Bedő, úgy tűnik, hasonló migrációs ciklus végén jár: ezt a falut apránként a cigányok is elhagyták. Legújabb kori történetét leginkább az elvándorlás határozta meg: az utóbbi 50 évben a falu lakossága közel harmadára zsugorodott. Ebben meghatározó szerepe volt a kemény államhatárnak, ezzel összefüggésben a fejlesztési források csökkentésének, a mezőgazdasági termelés visszaesésének és az ipari munkahelyek kitérésén belüli csekély számának.

Bedőt korábban sem jellemezték meghatározó társadalmi különbségek, hiszen a falu lakosságának nagy része az egyház által birtokolt földeken dolgozott, és a falusiak csak kisméretű területekkel rendelkeztek. Ez a meglehetősen homogén társadalmi összetétel a későbbiekben is megmaradt. Néhány család van ma is, melyek nagyobb földeket tudnak művelni, jövedelmező mezőgazdasági tevékenységet tudnak folytatni. A mezőgazdaság mellett más meghatározó munkaadó az önkormányzatot leszámítva nincs. A település és a térség formális munkaerőpiaci lehetőségek tekintetében meglehetősen szűk.

Bedőt a néprajzi szakirodalom mint az egyik román nemzetiségi falut tartja számon. Lakosságának meghatározó része ma is román kötődésűnek vallja magát. A település egyik fontos jellemzője a cigány lakosság nem hosszú múltra visszatekintő története. A valóságban négy generáció alatt lejátszódó folyamat mégis több szempontból figyelmet érdemel. A területi elkülönülés két generáció alatt két lépésben megszűnt, a kezdetben sem túl nagy szociális különbségek ezzel együtt eltűntek, a társadalmi távolságok jelentősen csökkentek. Mára kirekesztettségéről sem területi, sem társadalmi értelemben nem beszélhetünk. Mára alig található helyben élő bedői cigány, nagy részük elvándorolt a nem cigány lakossággal egy időben. A migrációs nyomás nagyjából azonos súllyal nehezedett minden bedői lakosra az elmúlt évtizedekben. Akik az iparban igyekeztek elhelyezkedni, vagy a továbbtanulás mellett döntöttek, azok számára a falu nem tartogatott jövőt. Arányait tekintve nincs különbség a két etnikai csoport választott stratégiája között, a cigány lakosság esetében azonban ez a faluból való majdnem teljes eltűnést jelentette.

A demográfiailag és ingatlanállomány tekintetében is eltűnőben lévő faluban a közelmúltban új folyamatok indultak be: a megüresedett házakat és leomlott házas telkeket nagyváradi és környéki romániai családok kezdték felvásárolni. Jelenleg mintegy negyven ingatlan van romániai tulajdonában – ami arányait tekintve igen jelentős. Mivel azonban ők nem bejelentett lakói a falunak, jelenlétük nem formalizált. A beköltözők a falut nagyrészt a közeli nagyváros suburb, „kertvárosi” külterüleként használják – Bedő társadalmának egyelőre nem váltak szerves részévé. A falu sorsa nagyban függ attól, milyen stratégiát követnek majd az új bevándorlók: erősítik-e a helyi intézményeket is később, és lehet-e adóbevételek számítani tőlük, mint bejelentett lakosoktól, vagy megmaradnak abban a kétlakóságban, melyben bedői létük nem formalizált, így hivatalosan nem is lakói a falunak.

Bedő története jó példa arra, hogy egy olyan közösségben, melyben az együttműködés stratégiáit igyekeznek kidolgozni a szereplők, és nem a kizárás, kirekesztés a meghatározó a helyi társadalmi folyamatokban, a továbblépés, a változó környezethez és feltételekhez való alkalmazkodás terén se figyelhetünk meg lényeges különbséget az egyes (etnikai) csoportok között. A faluban ma az etnikai hovatartozásnak köszönhető támogatásokat (úgy mint nemzetiségi fejkvóta az iskola számára, kisebbségi önkormányzatok működési költségei) a teljes falu forrásbővítéseként értelmezik és úgy is használják mind a román, mind a cigány lakosság részéről. A lokális identitás jelentősége sokkal nagyobb, mint az etnikai különbségeké, azaz a mi és az ők határa inkább a falu határánál húzódik. Ezt erősíti az új bevándorlókhoz való hozzáállás is: megítélésükben nem tesznek különbséget a román és a magyar anyanyelvű beköltözők között, ők mind „romániaiak”, azaz külföldiek. Ezzel együtt a velük való viszonyt sem a kirekesztés-elzárkózás határozza meg, hanem inkább a kivárás.

Tiszakerecseny részben az oldi ciklus delelőjénél jár valahol, részben azonban a migrációs pulzálás és az, hogy maga a település nagyobb, mint Old volt a hetvenes években, ezt a ciklust sokkal jobban elnyújtja, s ennek következtében a harc, a verseny mindennapos a szomszédsági viszonyok színrevitelében és rögzítésében. A második világháborút követő szelektív migráció itt is lelassult a hetvenes években, mikor munkalehetőségek nyíltak a szomszédos Tiszaszalkán. Azonban, szemben Olddal, ahol a második világháború után született nemzedékeket a szüleik – iskoláztatásuk útján – végleg „kivezették” a faluból, itt csak képesítés nélküli munkaerőre van jelentős kereslet, s az üzem bezárása után visszatértek a helyiek a faluba. Így a mai elit a szakmunkásokból és az egykori tsz középvezetői közül kerül ki, őket erősíti és legitimálja az a rendszerváltás után kialakuló, az egykori háztájizás alapjaira építő, pályázati forrásokkal és földalapú támogatásokkal megerősített réteg, amely a faluban fellelhető piaci források elosztása felett diszponál. Ez a státuszcsoport térben is igyekszik magát úgy pozícionálni, hogy a falu centrumát és a perifériáját folyamatosan elválassa, s magát a kerecsenyi cigányoktól elkülönítse. A kerecsenyi nem cigány csoport lehetőségei meglehetősen korlátozottak – évtizedek óta folyamatos a beköltözés a „cigánysorról” a belső utcákba – mindazonáltal az utcaharcot nem élezi a konfliktusig, hanem a legkülönbélebb önmeggyőzési és konszenzuális eljárások szerint folytatják és értelmezik a maguk számára. Míg számukra a mobilitás és a migráció tétje explicit és magukat közösségként képzelik közben el, a cigány lakosság számára mindez egyéni küzdelem, véletlen vagy szükségszerűség, mely ritkán mozgatja meg a cigány-magyar kollektív különbségtételt. A cigány kategória a migráció és a mobilitás bizonyos grádcisain – lefelé

és felfelé is – dinamikus: „cigánnyá” válhatnak a visszamenekült, elszegényedett emberek és „szinte nem is cigánnyá” a kis hagyományokhoz alkalmazkodó, parasztosodó cigányok.

A faluban számos intézmény működik, a helyi szimbolikus harcok másik fontos színtere az iskola. Az iskola „birtoklása” a helyi elit kezében van, amelyet meglehetősen irritál a helyzet, hogy egyre több cigány gyermeket kell oktatnia, és hogy léte e gyermekek számától függ.

Napjainkban a faluban körülbelül annyi szegény és munkanélküli van, amennyit a mezőgazdasági vállalkozók alkalmi munkásként, vagy az önkormányzat közfoglalkoztatásban alkalmazni tudnak. Ugyanakkor ez a status quo is „billenékeny”. Él a faluban egy folyamatosan mozgó réteg, az „aszfaltos” cigányok, akik – állandóan vagy ideiglenesen – Budapesten és az ország más részein dolgoznak. A migrációval együtt járó „aszfaltozás” nem integrálja őket a helyi társadalomba, de elősegíti a térbeli és társadalmi elmozdulásukat, a képzetlen cigány emberek számára ez az egyetlen lehetőség a falu hierarchikus zárt rendszeréből való elmozdulásra. Ugyanakkor nagyobb gazdasági válságok idején, amikor csökken a kereslet az aszfaltos munkákra, jelentős számban megnő a helyi munkára jelentkezők száma, és ezzel az eddig fenntartott kényes egyensúly. Lényegében az „aszfaltozók” visszatérővándorlásának mértékétől függ a faluban élő cigányok megítélése, az, hogy őket a helyi társadalom részeként, vagy csak idegenként kezelik.

Mivel az önkormányzati stratégia szerint állandó brigádokat alkalmaznak a közfoglalkoztatásban, ezért az itt való alkalmazás sokkal biztonságosabb megélhetés, mint a szűk időszakokra korlátozódó mezőgazdasági alkalmi munka. Ezzel magyarázható, hogy az önkormányzat kiválasztási stratégiája alapvetően szelektív és kirekesztő; jellemzően a nem cigány szakmunkásokat, vagy valamilyen képesítéssel rendelkezőket preferálja.

A mezőgazdasági vállalkozók maguk is függenek napszámosaiktól. Ahogy az oldiak esetében, itt is arra törekszik minden mezőgazdasági vállalkozó, hogy napszámosait személyében is lekötöztesse. Ennek érdekében a munkaadók „emberségesen” bánnak a napszámosokkal. A gyümölcsösben való munkavégzés valamennyire minőségi munka, hiszen a napszámosok komoly károkat okozhatnak a tulajdonosoknak. Ez a rendszer is rendkívül normatív, de itt a mezőgazdasági termelés az ethosz – légy önellátó és termelj meg mindent magadnak. A rendszer nagyon alacsony szinten, de a helyi társadalomba integrálja a szegényeket, úgy, hogy közben van egy

közösségi elvárás, normakövetés. Integrál és konzervál egyszerre. A cigány családok a falusi társadalom legalján helyezkednek el, hiszen aki tanult, vagy vitte valamire, az elköltözött, de ebben a legalsó szegmensben osztoznak jó néhány nem cigány családdal is. Azaz a falun belül fellelhető a nem etnikus szegénység is, ők többnyire az egykori cselédek leszármazottai.

Másik három terepünkkel ellentétben Mocsát elsősorban nem a migrációs folyamatok alakítják. Mocsá már méreténél fogva is (kb. 2400 lakos) egy erősen rétegzett falu, ahol élnek gazdag nagyvállalkozók és lecsúszott kisegzisztenciák, illetve decens középosztálybeliek. Ez a heterogenitás az, amely Mocsá, mint vizsgálandó „közösség” életét nagymértékben meghatározza. A helyiek számára a környékbeli ipari központok (Komárom, Tata, Tatabánya) a múltban is és ma is biztosítanak munkalehetőségeket, bár korábban az alacsonyan képzett vagy képzetlen rétegek számára is, míg ma inkább a képzeteknek. Helyben az önkormányzaton kívül a helyi mezőgazdasági nagyvállalkozó, a mocsai boltok, és egyéb kisebb vállalkozások biztosítanak valamennyi munkahelyet. A mezőgazdaságból a családi vállalkozásban működő cégek élnek, illetve a környékbeli szőlőkben a napszám jelent még megélhetési lehetőséget.

A falu, mint „közösség” megteremti magát az elit által, ahol a mocsaiság fontos szimbolikus tényező. A kérdés az, hogy ki tartozik bele ebbe a „közösségbe” és ki nem, és milyen folyamatok mentén alakul ez a közösség-teremtés, kik vesznek benne részt, és hogyan alkotják meg a „mi” és az „ők” fogalmát. Mocsá egyik őrzött és ápolt, de nem antagonizált szimbolikus határvonala a közösségen belül a református és katolikus megosztottság, mely a falu-pusztá korábbi megosztottság hagyománya lett. A református emlékezet őrzi az önálló, maga-ura gazdálkodó képét és azt szembehelyezi a katolikkal, a papi birtokok – a két pusztá – cselédjével. Egy civil és uniformizáló közösségi hagyomány (a reformátusoké) verseng az egykori nagybirtok (majd állami gazdaság) hierarchikus tradíciójával. A mai katolikus lakosság részben az egykori uradalmi cselédség faluba felklasszálódott leszármazottaiból áll. Ezt a különbségtételt enyhíti, hogy az uradalom-állami gazdaság megszűnt, és a két egyház már jó ideje nem áll szemben egymással.

Ebben az új szimbolikus rendben, melyet a református lelkész, a katolikus pap, a polgármester és a helyi elit további tagjai (többek között a volt téveszelnök szélsőjobbos színekben megjelenő fiai) tartanak fenn, többek között a Trianon emléknep közös megünneplése (még az államilag hivatalossá tett ünnep előtt) által teremődik meg a

„mi”. Ez a „kintről hozott” összetartozás tudat tehát az elit számára identitás-tényező, ebbe nem tartozik bele sok, magát amúgy mocsainak gondoló lakos.

A legfontosabb kirekesztett csoport a puszták lakossága. A két pusztá eredetileg papi birtok volt, majd a szocializmus időszakában a kombinát tulajdonát képezte, lényegében tehát sosem szervesült a faluba, annak ellenére, hogy közigazgatásilag régóta odatartozik. A pusztákon élők korábban a kombinát jóvoltából a munkájukért cserébe a lakóházaik mellett sokféle ellátásban részesültek: az összes közjót megkapták és azokat karbantartották a számukra. A rendszerváltással a puszták helyzete nagymértékben romlott, aminek sokféle összetevője volt. Egyrészt a korábban a kombinát alá tartozó utak, közös területek magántulajdonba kerültek, és a tulajdonosok számára csak annyiban fontosak, hogy megközelíthessék saját telkeiket. Magyarán a karbantartás nincs megoldva. A privatizáció nyomán továbbá betelepültek kisebb és nagyobb vállalkozók: Tömördpusztán csak telkeket vettek, amit lerakatnak használnak, míg Boldogasszonypusztán lakik országos hírélebritás (a helyi „kastélyban”), illetve kétes híréle vállalkozó is. Számukra a pusztá egyrészt az elrejtőzés, másrészt az ott lévő, még megszerzhető javak terepe (halastó elprivatizálása, szolgalmi utak felvásárlása, stb.).

A pusztaiak amúgy a falu leghátrányosabb helyzetű népességét alkotják, hisz legtöbbjük munkanélküli vagy inaktív. Helyzetükön az önkormányzat nem nagyon próbál javítani, aminek egyik oka a fent említett privatizációból adódó helyzet, másik oka viszont az a mocsai tudat, ami egyben megteremti és fenn is tartja az elkülönülés szándékát. Az önkormányzat és intézményei még azokban a helyzetekben is, amikor lehetőségük lenne a változtatására, nem tesznek nagyon erőfeszítéseket (pl. az iskolabusz kérdése).

Mocsá példája jól tükrözi azt a szociológiai folyamatot, hogy hogyan teremődik meg egy amúgy relatíve nem rossz helyzetben lévő településen a „másik” kategóriája, ami jelen esetben nem kötődik etnicitáshoz, azonban mégis sok negatív attribútummal társul. A szimbolikus és valóságos határvonalak kialakításában és megőrzésében a helyi elit fontos szerepet játszik.

MELLÉKLETEK

1. Terepkutatás dokumentumai

Old

Háztartási interjúk száma	39
Élettörténeti interjúk száma	10
Horizontális interjúk száma	18
Interjúk formátuma	Digitálisan rögzített interjúk
Háztartási ívek száma	66
Háztartási ívek formátuma	Eredeti papír, excel
Háztartási ívek adatbázisa	Excel / SPSS
Családfák száma	18
Mentális térképek száma	30
Fotódokumentáció	Kb. 50 digitális felvétel
Egyéb dokumentumok	térképek
Egyéb források	Helytörténeti kiadványok, községi krónikák másolata a Baranya Megyei Levéltárból

Mocsa

Háztartási interjúk száma	51
Élettörténeti interjúk száma	7
Horizontális interjúk száma	6
Interjúk formátuma	Digitálisan rögzített interjúk, interjúleiratok (szó szerint illetve összefoglaló)
Háztartási ívek száma	51
Háztartási ívek formátuma	Eredeti papír, excel
Háztartási ívek adatbázisa	Excel / SPSS
Családfák száma	23
Mentális térképek száma	18
Fotódokumentáció	Kb. 50 digitális felvétel
Egyéb dokumentumok	térképek
Egyéb források	Helytörténeti kiadványok

Bedő

Háztartási interjúk száma	53
Élettörténeti interjúk száma	4
Horizontális interjúk száma	14
Interjúk formátuma	Digitálisan rögzített interjúk, interjúleiratok (szó szerint illetve összefoglaló)
Háztartási ívek száma	48
Háztartási ívek formátuma	Eredeti papír, excel
Háztartási ívek adatbázisa	Excel / SPSS
Családfák száma	16
Mentális térképek száma	19
Fotódokumentáció	Kb. 40 digitális felvétel
Egyéb dokumentumok	Szakdolgozat Bedőről, térképek, bedői archív fotók, film
Egyéb források	Lakónyilvántartói adatok

Tiszkerecseny

Háztartási interjúk száma	56
Élettörténeti interjúk száma	13
Horizontális interjúk száma	11
Interjúk formátuma	Digitálisan rögzített interjúk, interjúleiratok (szó szerint illetve összefoglaló)
Háztartási ívek száma	65
Háztartási ívek formátuma	Eredeti papír, excel
Háztartási ívek adatbázisa	Excel / SPSS
Családfák száma	11
Mentális térképek száma	3
Fotódokumentáció	Kb. 50 digitális felvétel
Egyéb dokumentumok	Térképek
Egyéb források	Szakdolgozat Tiszkerecsenyről

2. Térkép

